

LUCIDA
INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

32
(2/2005)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

Lucida intervalla – Prilozi Odeljenja za klasične nauke
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu
ISSN 1450-6645
Izlazi dvaput godišnje

Uredništvo

Marjanca Pakiž (gl. i odg. urednik), Aleksandar Loma, Vojin Nedeljković,
Nenad Ristović, Sandra Šćepanović (Beograd), Dejan Matić (Leipzig),
Daniel Marković (Urbana-Champaign)

Adresa

Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd
tel. +381 +11 2639628

Žiro-račun

840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01)
ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet,
shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

Sandra Šćepanović

Realnost realnih pogodbenih rečenica u grčkom: istorijat problema, primeri, moguća rešenja

Apstrakt. Članak se bavi problemom klasifikacije pogodbenih rečenica u grčkom jeziku i pitanjem značenja različitih tipova kondicionala. Najpre je ponuđen kratak pregled dve poznate klasifikacije hipotetičkih rečenica, Goodwinove podele kondicionala prema vremenu na koje se odnose i Gildersleeveove podele prema upotrebi. Autor prihvata stanovište po kojem druga podela vernije odražava motivaciju u osnovi svake od četiri klase kondicionala u grčkom. Zatim se ispituje značenje protaze u prvoj grupi pogodbenih rečenica i ukazuje na mogućnost da se ona trojako razume. Autor razmatra gledište Richarda A. Younga, proisteklo iz primene teorije govornog čina na razumevanje upotrebe kondicionala u Novom Zavetu, da prilikom utvrđivanja značenja određene pogodbe jednaku pažnju treba posvetiti jezičkom sadržaju hipotetičkog iskaza kao i kontekstu u koji je ovaj smešten te nameri govornika ili pisca. Youngovo zapažanje o upotrebi prve klase kondicionala u dve vrste argumenata i ranije utvrđena podela na tri podgrupe unutar ove klase prema značenju protaze proveravaju se i potvrđuju na primerima filozofskih argumenata iz Aristotelove *Fizike*.

Ključne reči: "realne" pogodbene rečenice, glagolski načini u protazama, značenja protazâ prve grupe kondicionala, teorija govornog čina, situacioni kontekst, filozofska argumentacija, silogizam.

Školske gramatike koje su kod nas u upotrebi u nastavi grčkog jezika uče nas da postoje četiri glavne kategorije pogodbenih rečenica: takozvane realne, potencijalne, eventualne i irealne pogodbene rečenice.¹ Istu klasifikaciju i nomenklaturu srećemo i u nekim uzornim gramatikama is-

¹ Ovdje mislim na one gramatike koje su u upotrebi u nastavi grčkog jezika na Beogradskom univerzitetu, pre svega na udžbenik *Στοιχεία Ἑλληνικά*, autora dr Ljiljane Crepajac i dr Milana Budimira (Beograd 1991) i *Gramatiku grčkog jezika* dr Bojane Šijački-Manević (Beograd 2001), ali i na izdanja Školske knjige iz Zagreba, *Gramatiku grčkog jezika* A. Musića i N. Majnarića (Zagreb 1980) i istoimeno delo Z. Dukata (Zagreb 1983).

taknutih nemačkih i francuskih stručnjaka, kao što su Schwyzer² i Humbert³. Pogodbene rečenice tu su klasifikovane prema strukturi, a za svaki tip nalazi se i karakteristično značenje koje je poslužilo kao osnov imenovanja pojedinih kategorija. Kao što se vidi iz naslova ovog teksta, ovde ćemo se baviti prvenstveno takozvanim *realnim pogodbenim rečenicama* a pitanje na koje ćemo pokušati da odgovorimo glasi šta je to »realno« u ovoj vrsti hipotetičkih rečenica.

Realnim pogodbenim rečenicama nazivaju se, u *formalnom smislu*, one rečenice u čijoj se protazi nalazi pogodbeni veznik εἰ u kombinaciji sa glagolom u indikativu bilo kog vremena, dok se u apodozi javlja glagol bilo u indikativu ili u nekom drugom načinu nezavisnog iskaza (imperativ, konjunktiv podsticanja, potencijal, i dr.).

S obzirom na *vreme*, ovakve pogodbe mogu se odnositi na sadašnjost (kada u protazi stoji εἰ sa indikativom prezenta ili perfekta⁴), prošlost (kad u protazi stoji εἰ sa indikativom imperfekta, aorista ili pluskvamperfekta) i budućnost (kada u protazi stoji εἰ sa indikativom futura, a u apodozi glagolski oblik koji izražava buduće vreme):

Εἰ τοῦτο ποιεῖς, ἀμαρτάνεις. *Ako to činiš, grešiš.*

Εἰ τοῦτο ἐποίεις, ἡμάρτανες. *Ako si to činio, grešio si.*

Εἰ τοῦτο ἐποίησας, ἡμάρτεες. *Ako to učini, pogreši.*

Εἰ τοῦτο πεποίηκας, ἡμάρτηκας. *Ako si to učinio, pogrešio si.*

Εἰ τοῦτο ποιήσεις, ἀμαρτήση (-ει). *Ako to (u)činiš, (po)grešičeš.*

² E. Schwyzer, *Griechische Grammatik* (auf der Grundlage von Karl Brugmanns Griechischen Grammatik), Zweiter Band (Syntax und syntaktische Stilistik), vervollständigt und herausgegeben von A. Debrunner, München 1950, str. 684dd.

³ J. Humbert, *Syntaxe Grecque*, Paris 1960, str. 219dd. Ovde se zapravo javlja trojna podela, i to prema značenju protaze, na pogodbene rečenice čija »protaza počiva na realnosti«, one čija se »protaza zasniva na eventualnosti« i one kod kojih »protaza razmatra mogućnost« (gde spadaju: a. čista pretpostavka, b. potencijal sadašnji i budućí, c. ireal sadašnji, d. potencijal prošli i e. ireal prošli).

⁴ Grčki perfekt, koji nema pravi ekvivalent u našem jeziku, pokazuje (*sadašnje*) stanje koje je nastalo kao rezultat neke prošle radnje. Obično se ne može adekvatno prevesti na srpski jezik. Up. H. W. Smyth, *A Greek Grammar for Colleges [A Greek Grammar]*, Harvard University Press 1920, § 2291, koji u klasifikaciji pogodbenih rečenica »prema vremenu« objašnjava da one koje se odnose na sadašnjost u protazi sadrže »indikativ primarnog vremena«, dok one koje se odnose na prošlost u protazi sadrže »indikativ sekundarnog vremena«.

Nešto je teže, međutim, definisati *značenje* ovakvih pogodbenih rečenica. Oni autori koji ih nazivaju »realnim« objašnjavaju da one »kazuju realnost pogodbe i realnost njenog ostvarenja u bilo kom vremenu« (Šijački-Manević, *Gramatika grčkog jezika*, str. 299), da »ako se ispunjava uvjet, izvršava se i radnja glavne rečenice« (Dukat, *Gramatika grčkog jezika*, str. 378), ali ove definicije nisu dovoljno precizne jer o »realnosti ostvarenja pogodbe« može se, čini se, govoriti i u slučaju eventualnih pogodbi, tj. tvrdnja da »ako se ispuni uslov, izvršava se i posledica« važi jednako za »realnu« pogodbu Εἰ τοῦτο ποιεῖς, καλῶς ποιεῖς (*Ako to činiš, dobro činiš*), ili još bolje za onu koja se odnosi na budućnost Εἰ τοῦτο ποιήσεις, καλῶς ποιήσεις (*Ako ćeš to (u)činiti, dobro ćeš (u)činiti*), kao i za »eventualnu« pogodbu Ἐὰν τοῦτο ποιῆς, καλῶς ποιήσεις (*Ako to budeš činio, dobro ćeš činiti*).⁵ Pa ako se »realnost« ne odnosi na ostvarivost pogodbe, na šta bi se onda mogla odnositi?

Kühner o prvom tipu pogodbenih rečenica govori jednostavno kao o onima čija protaza sadrži veznik εἰ sa indikativom svih vremena, i dodaje da u njoj »govornik uslov izražava sa sigurnošću, kao nešto pouzdano, nesumnjivo, stvarno, ne otkrivajući pri tom svoj lični stav o ispunjenosti ili ispunjivosti onoga što je izrečeno.«⁶ Može se učiniti da ova Kühnerova definicija težište »realnosti« prenosi na protazu (uslov) datih pogodbi, ali pitanje je o kakvoj se »realnosti« tu radi ako ona ne odražava nužno ni objektivnu istinu (činjenično stanje) ni subjektivnu istinu (govornikov stav)?⁷ Čini se, stoga, da naziv »realne pogodbene rečenice« nije primeren za obeležavanje pogodbi koje sadrže εἰ sa indikativom u protazi i način samostalnog iskaza u apodozi. Pošto, kako primećuje Kendrick Pritchett, »ime dodeljeno nekoj pojavi u sintaksi dobrim delom određuje studentovo shvatanje te pojave«,⁸ pitanje ime-

⁵ Dve poslednje vrste pogodbenih rečenica, koje konvencionalno nazivamo »realne za budućnost« i »eventualne futurske« očigledno su gotovo sinonimne.

⁶ R. Kühner, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache [Ausführliche Grammatik]* (Zweiter Teil: Satzlehre, Zweiter Band), Hannover und Leipzig, 1904, str. 466.

⁷ Slično tome i O. Riemann et Ch. Cucuel, *Règles fondamentales de la syntaxe grecque*, Paris 1941, str. 161 (§ 108): »Ei joint à l'indicatif de tous les temps s'emploie lorsque celui qui parle, abstraction faite de ce qui peut être son opinion véritable, suppose que la condition se trouve remplie.«

⁸ W. Kendrick Pritchett, »The Conditional Sentence in Attic Greek« [»Conditional

novanja različitih tipova pogodbenih rečenica nipošto nije nevažno. Ne treba, takođe, zaboraviti da je to istovremeno pitanje klasifikacije i definicije pogodbenih rečenica (i sledstveno njihovog prevođenja), koje od antike do danas jednako zaokuplja pažnju gramatičara grčkog jezika.⁹

Goodwin: klasifikacija prema vremenu

Još krajem XIX veka William Goodwin je preispitao kriterijume za klasifikaciju i interpretaciju pogodbenih rečenica, a rezultate do kojih je došao prihvatila je potom većina anglo-američkih stručnjaka.¹⁰ Goodwin smatra da je do zabune u pogledu značenja »realnih pogodbenih rečenica« došlo zbog pretpostavke da »prosti indikativ«¹¹ u protazi, kao način objektivnog kazivanja, nosi u sebi ideju »izvesnosti« i »realnosti« (za razliku od konjunktiva koji se, kako kaže, vezuje za ideju »mogućnosti«, i to takve koja ima veće izgleda za ostvarenje od one izražene optativom).¹² On ipak konstatuje da »verovatno ni jedan gramatičar ne bi sada zagovarao apsurd da indikativ u protazi izražava bilo činjeničnu izvesnost ili ono za šta govornik veruje da je izvesno.«¹³ Razmatrajući stanovišta pojedinih autora koji su se uhvatili u koštac sa problemom značenja »realnih« protaza, Goodwin posebnu pažnju posvećuje teoriji koju je izneo Zumpt¹⁴ u vezi sa latinskim indikativom u protazi, a po kojoj »ono što se pretpostavlja kao izvesno s obzirom na zaključak, ne mora biti izvesno bilo kao činjenica ili kao govornikovo uverenje«¹⁵. Koristeći Zumptovo objašnjenje kao

Sentence«], *The American Journal of Philology* 76. 1 (1955), 1-17, str. 1.

⁹ Up. R. A. Young, »A Classification of Conditional Sentences Base on Speech Act Theory, *Grace Theological Journal* 10. 1 (1989), 29-49, str. 29.

¹⁰ W. W. Goodwin, »On the Classification of Conditional Sentences in Greek Syntax« [»Classification«], *Transactions of the American Philological Association* 4 (1873), 60-79. Slede ga, na primer, H. W. Smyth, *A Greek Grammar*, § 2280-2342, F. E. Thompson, *A Syntax of Attic Greek* (London 1883), str. 197-201, kao i C. B. Gulick u W. W. Goodwin, *Greek Grammar* (rev. C. B. Gulick; Boston 1930).

¹¹ Radi se o svim indikativima u protazi, osim indikativa istorijskih vremena koji podrazumevaju neispunjenost uslova (isto, str. 61, napomena).

¹² Goodwin, »Classification«, str. 62. Vidi i isto, 69dd.

¹³ Isto, str. 63.

¹⁴ Zumpt, *Latin Grammar*, § 517, napomena.

¹⁵ Goodwin, »Classification«, 63.

polazište, Goodwin zaključuje da je ono što saopštava protaza koja sadrži εἰ sa indikativom jednostavno *pretpostavka* i da, sledstveno, »nema karakteristične razlike između indikativa prezenta i konjunktiva prezenta u protazi (između εἰ βούλεται i εἰ βούληται) osim u pogledu *vremena*.«¹⁶

Postoje, međutim, dva tipa pogodbenih rečenica sa konjunktivom u protazi, naime one koje u apodozi imaju indikativ futura (ili imperativ) i one koje u apodozi sadrže indikativ prezenta (ili gnomski aorist), a koje konvencionalno nazivamo

- 1) futurski tip: Ἐὰν τοῦτο ποιήσης, ἀμαρτήσῃ. *Ako to učiniš, pogrešićeš.*
- 2) iterativni tip: Ἐὰν τοῦτο ποιῆς, ἀμαρτάνεις.¹⁷ *Kad god to činiš, grešiš.*

Dok se hipotetičke rečenice sa indikativom u protazi mogu lako podeliti prema vremenu na koje se odnose, to nije moguće uraditi sa ovom grupom pogodbi koje sadrže εἰ sa konjunktivom u protazi.¹⁸ Prvi (futurski) tip se očevidno odnosi na budućnost i malo se razlikuje od rečenica sa indikativom futura u protazi.¹⁹ Što se pak tiče druge grupe, tu se pogodba ne odnosi na budućnost, ali se ne odnosi ni na sadašnjost, već, kako primećuje Goodwin, »bez ograničenja na *svaki* od niza ili grupe događaja« i predstavlja »opšti uslov«, a »ako« koje uvodi ovakvu pogodbu ima značenje »kad god«. ²⁰ Svakom od dva tipa pogodbenih rečenica sa konjunktivom u protazi odgovara, po Goodwinu, po jedan tip pogodbenih

¹⁶ Up. Smyth, *A Greek Grammar*, § 2291: »This is the only functional distinction that characterizes *all* conditional sentences.« Goodwin, »Classification«, str. 65: »So far as the indicative is concerned, the inherent distinction of time is perfectly obvious; and if we had no other mood to consider, it would be plain that in both Greek and Latin we can express a supposition in any time by simply using the proper tense of the indicative.«

¹⁷ Ove nazive nalazimo u gramatikama na našem govornom području, zatim kod Schwyzera, Humberta i drugih.

¹⁸ Goodwin, »Classification«, 65: »Here the whole difficulty – indeed, the whole supposed necessity for any definition at all except that of time – seems to me to arise from confounding two distinct uses of the subjunctive in protasis.«

¹⁹ Musić, Majnarić, *Gramatika grčkog jezika*, str. 225, razliku vidi u tome što se kod realnog tipa »ne pita« da li se pogodba zaista vrši ili ne, dok se kod eventualnog tipa »uzima« da se pogodba zaista vrši. Dalje u tekstu pokazaćemo da nije tako. Vidi takođe niže u tekstu kako Goodwin definiše razliku između ova dva tipa pogodbenih rečenica.

²⁰ Goodwin, »Classification«, 66.

rečenica sa i optativom u protazi te sa optativom sa ᾗv (ili indikativom glavnog vremena), odnosno indikativom istorijskog vremena u apodozi:

Εἰ τοῦτο ποιῶις, ἁμαρτάνοις ᾗv. *Ako bi to činio, grešio bi.*

Εἰ τοῦτο ποιῶις, ἡμάρτανες. *Kad god si to činio, grešio si.*

Goodwin objašnjava da je prvi tip pogodbi sa εἰ i optativom još jedan primer uslova koji se odnosi na budućnost, dok drugi očigledno predstavlja opšti uslov koji se odnosi na prošlost.²¹ Treba naglasiti, međutim, da svaki tip kondicionalnih rečenica dopušta razlikovanje opštih od posebnih uslova po smislu, a da samo pomenuta dva slučaja predstavljaju posebne oblike za izražavanje opštih uslova.²²

Goodwinova podela za sada, kako vidimo, zanemaruje pitanje ispunjivosti (ispunjenosti) uslova navedenih u protazama različitih tipova pogodbenih rečenica, odnosno sugerise da upotreba različitih načina u hipotetičkim protazama ne podrazumeva određeno modalno značenje tih protaza. Goodwin pomno ispituje da li postoji i u čemu se sastoji razlika u verovatnoći za ostvarenje uslova izraženih konjuktivom i onih izraženih optativom. Nastoji, zatim, da odredi šta značenjski karakteriše svaku od tri vrste pogodbi za koje je utvrdio da se odnose na budućnost, a sadrže različite načine u protazi. Ne uspeva da među njima ustanovi bitnije značenjske razlike, izuzev u pogledu »slikovitosti« (eng. »vividness«) izraza.²³

Međutim, jedna kategorija pogodbenih rečenica nedvosmislena je u pogledu ispunjivosti uslova iskazanog protazom. Radi se o takozvanim irealnim pogodbenim rečenicama koje imaju posebne oblike za sadašnjost (εἰ sa imperfektom u protazi, imperfekt sa ᾗv u apodozi) i prošlost

²¹ Isto: »I cannot claim to have first called attention to the existence of these general conditions. As I have said, those referring to the past have been generally recognized; and at least one writer (Bäumlein) states that the Greek subjunctive in protasis is sometimes general in its nature.«

²² Goodwin, »Classification«, 67.

²³ Isto, 70d: »I am far from denying that, when the subjunctive and optative are brought into contrast in successive sentences, the subjunctive may be used in the supposition which the speaker regards as the more probable, the more likely to be fulfilled, the more dangerous or which is for any other reason the more prominent in his mind. These distinctions, however, seem to me to stand to the more comprehensive one of greater and less vividness in the relation (if I may be allowed the expression) of species to genus.«

(εἰ sa indikativom aorista / pluskvamperfektom u protazi, indikativ aorista / pluskvamperfekt sa ἄν u apodozi):

Εἰ τοῦτο ἐποίηεις, ἡμάρτανες ἄν. *Da to činiš, grešio bi.*

Εἰ τοῦτο ἐποίησας, ἡμάρτες. *Da si to učinio, pogrešio bi.*

Razmotrivši sve slučajeve hipotetičkih rečenica Goodwin dolazi do sledeće klasifikacije pogodbenih protaza zasnovane prvenstveno na vremenu na koje se odnose:

- 1) prošli i sadašnji (posebni)²⁴ uslovi koji ne govore ništa o ispunjivosti (εἰ sa indikativom u protazi – bilo koji glagolski oblik u apodozi);
- 2) prošli i sadašnji uslovi koji podrazumevaju neispunjivost (εἰ sa indikativom istorijskog vremena u protazi – istorijsko vreme sa ἄν u apodozi);
- 3) budući uslovi:
 - a) εἰ sa indikativom futura u protazi – indikativ futura ili neki drugi oblik za izricanje budućnosti u apodozi (slikovitiji oblik);
 - b) ἔάν sa konjunktivom u protazi – indikativ futura ili neki drugi oblik za izricanje budućnosti u apodozi (slikovitiji oblik);
 - c) εἰ sa optativom u protazi – optativ sa ἄν u apodozi (manje slikovit oblik).

Posebnu kategoriju predstavljaju specifični oblici opštih uslova:

- 1) sadašnji opšti uslovi (ἔάν sa konjunktivom u protazi, optativ sa ἄν u apodozi);
- 2) prošli opšti uslovi (ἔάν sa konjunktivom u protazi, indikativ istorijskog vremena u apodozi).

Razlike u modalnom statusu protaza »realnih« pogodbenih rečenica

Vratimo se sada osnovnoj temi ovog teksta – pitanju takozvanih »realnih«
pogodbenih rečenica. Po Goodwinu i njegovim sledbenicima protaze ovde jednostavno »iznose pretpostavku ne nagoveštavajući ništa u pogledu njene izvesnosti ili verovatnoće«. ²⁵ Slično o njima govori i Schwyzer, koji, ispostavlja se, ovakve pogodbe samo uslovno naziva »realnim«. ²⁶

²⁴ Goodwin, »Classification«, 67: »It will be borne in mind then that all the classes of 'ordinary conditions' in the classification which follows, except the first, contain both particular and general suppositions, and even in the first the distinction is sometimes (though rarely) neglected.«

²⁵ Smyth, *A Greek Grammar*, § 2298.

²⁶ Schwyzer, *Griechische Grammatik*, str. 684: »die Voraussetzung wird als reine

Međutim, i Schwyzer i Kühner i Smyth beleže primere prve grupe kondicionalnih rečenica – u savremenoj anglo-saksonskoj terminologiji ovakve rečenice nazivaju se *first class conditionals* ili *simple, neutral*, odnosno *open conditionals* – kod kojih je istinosni status protaza nedvosmislen. Tako se εἰ sa indikativom u protazi upotrebljava i za iskazivanje uslova koji je nesumnjivo istinit (»according to the real opinion of the writer«²⁷). Ove pogodbe po smislu su bliske uzročnim rečenicama, te se veznik εἰ u njima može prevesti sa »kad već«, »budući da«:²⁸

Ἐγώ, ὦ ἄνδρες, ἤδομαι ὑφ' ὑμῶν τιμώμενος, εἴτερον ἄνθρωπός εἰμι. X. An. 6. 1, 26. – *Ja se, ljudi, radujem što me vi poštujete, budući da sam čovek.*

Πολλοὺς γὰρ ἔοικε εἶναι εὐπετέστερον διαβάλλειν ἢ εἶνα, εἰ Κλεομένηα μὲν μόνον οὐκ οἶός τε ἐγένετο διαβαλεῖν, τρεῖς δὲ μυριάδας Ἀθηναίων ἐποίησε τοῦτο. Hdt. 5, 57. – *Izgleda, naime, da je lakše prevariti mnogo ljudi nego jednog, kad već Spartanca Kleomena jedinog nije bio u stanju da prevari, dok je to lako učinio sa trideset hiljada Atinjana.*

Upor. i Hom. Il. III 180 i IV 317dd.

Istim tipom protaze može se, takođe, iskazati uslov za koji govornik (pisac) zna da je nestvaran, fizički nemoguć.²⁹ Na primer, u Herodotovoju *Istoriji* III 62 Preksasp ubeđuje Kambiza da njegov brat Smerdis nije podigao pobunu protiv njega, jer je mrtav, a Preksasp ga je sam pokopao, i dodaje:

Εἰ μὲν νυν οἱ τεθνεῶτες ἀνεστέασι, προσδέκεό τοι καὶ Ἀστυάγεα τὸν Μῆδον ἐπαναστήσεσθαι. – *Pa ako mrtvi ustaju iz groba, onda očekuj da će se i Međanin Astijag dići protiv tebe.*

Kühner ispravno zapaža da se ovaj poslednji način izražavanja »može u izvesnoj meri shvatiti kao retorska figura« i da nije u pitanju osobenost grčkog jezika. Isto tako, dodaje, εἰ sa indikativom koristi se i za izricanje uslova »čije ostvarenje govornik lično ne očekuje ili ne želi« (X. An. I 5, 16).³⁰

Annahme hingestellt ohne Andeutung ihres Verhältnisses zur Wirklichkeit, so besonders in Alternativen«.

²⁷ Smyth, *A Greek Grammar*, § 2298 b.

²⁸ Vidi Smyth, *A Greek Grammar*, § 2298 b i § 2246 i Schwyzer, *Griechische Grammatik*, str. 684: »daher ungefähr gleichwertig mit kausalem ἐπεὶ«.

²⁹ Vidi Smyth, *ibid.*, i Kühner, *Ausführliche Grammatik*, str. 466d.

³⁰ Kühner, *Ausführliche Grammatik*, str. 466d, nap. 1.

Međutim, ovakva vrsta hipotetičkog iskaza često se javlja i u filozofskoj argumentaciji, gde svakako ne može biti shvaćena kao retorska figura. Tu ovakve pogodbe najčešće imaju zadatak da jasno demantuju pretpostavke suprotne autorovim (koje ne moraju biti očigledno pogrešne) ukazujući na apsurdnost njihovih posledica.

Kondicionali sa $\epsilon\iota$ i indikativom koji se značenjem približavaju uzročnim rečenicama takođe se javljaju u filozofskim argumentima, kako bi naglasili nužnost ostvarenja posledica izvedenih iz nedvosmisleno istinitih premisa.

Gildersleeve: klasifikacija prema upotrebi

Ovakvi primeri nisu našli svoje mesto u Goodwinovoj klasifikaciji pogodbenih rečenica i stoga je bilo neophodno preciznije definisati značenje prve grupe kondicionala i njene specifičnosti u odnosu na ostale tipove pogodbi. Goodwinovu podelu otvoreno je kritikovao Pritchett navodeći za to dva razloga: jedan je pedagoški i tiče se beskorisnosti Goodwinove neprecizne terminologije za savladavanje gramatičkih fenomena, posebno na elementarnom nivou učenja grčkog jezika; drugi je više stručan, istraživački i tiče se Goodwinovog zanemarivanja uloge glagolskih načina u određivanju funkcije (i značenja) pojedinih pogodbenih rečenica. Pritchett zato smatra da je na oba ta polja mnogo uspešnija analiza i terminologija koju je, nedugo posle Goodwina, ponudio Gildersleeve, proučavajući sintaksu Pindarovih oda.³¹

Četiri glavna tipa pogodbenih protaza kod Gildersleevea nose sledeće nazive:

- 1) Logički uslov ($\epsilon\iota$ sa indikativom svih vremena);³²
- 2) Anticipirajući uslov ($\epsilon\acute{\alpha}\nu$ sa konjunktivom);
- 3) Idealni uslov ($\epsilon\iota$ sa optativom);
- 4) Nerealni uslov ($\epsilon\iota$ sa indikativom istorijskih vremena).

Uz ova četiri osnovna tipa, Gildersleeve razlikuje i posebne forme za opšte uslove (on ih zove »generic conditions«, dok ih Goodwin zove »general conditions«) dodajući pri tom da svaka vrsta pogodbe može biti

³¹ B. L. Gildersleeve, »Studies in Pindaric Syntax« [*»Studies«*], *The American Journal of Philology* 3, 12 (1882), str. 434-455.

³² Gildersleeve kaže da je »'logical' (...) an old designation« (op. cit. str. 434).

opšta ili posebna u zavisnosti od karaktera apodoze.³³

Logički kondicional koristi se u vezi sa pogodbom koja se može posmatrati kao činjenica (i u tome je smisao upotrebe indikativa), ali iza koje se može kriti istinita ili neistinita pretpostavka. Ovakve rečenice, po Gildersleeveu, upućuju na čvrstu, nepromenjivu vezu između dva dela pogodbe. Upotrebljavaju se kada je govornik siguran u premisu i kada hoće da bude objektivan. To je, tvrdi Gildersleeve, omiljeni kondicional u argumentima. Malo ga ima u epu, a dosta u drami i lirskoj poeziji. U prozi je uglavnom argumentativnog tipa ili značenja bliskog uzročnom.³⁴

Anticipirajući kondicional, tako nazvan jer se »anticipacija (izražena konjunktivom, prim. aut.) prema budućnosti odnosi kao da je sadašnjost«, koristi se pretežno u vezi sa prilikama iz stvarnog života.³⁵ To je, takođe, preovlađujući oblik kondicionala u pravnim dokumentima. Ovakva pogodbe najčešće su zabeležena vrsta na natpisima kao i kod atičkih besednika.³⁶

Idealni kondicional izražava »želju« (za ili protiv, izraženu optativom), »svidanje«. Što se tiče naziva, sam Gildersleeve dopušta da »'idealan' možda nije sasvim dobra reč, ali može da posluži da pomiri dve ideje, želju i misao.«³⁷ To je glavni oblik za navođenje primera i ilustracija, a javlja se u i poređenjima.³⁸

Irealni kondicional srodan je realnom i baš kao i ovaj često se upotrebljava u argumentima. Izražava uslov suprotan stvarnosti i moglo bi se

³³ Gildersleeve, »Studies«, str. 435.

³⁴ Upor. Kendrick Pritchett, »Conditional Sentence«, str. 6: »For the argument of a practical lawyer, the logical condition is indispensable; the rhetorician prefers the ideal condition. The great majority of the examples of the logical condition in the two orators [Isej i Isokrat, prim. aut] is found in the 'proof' where argumentation is required«.

³⁵ Kendrick Pritchett, »Conditional Sentence«, str 7.

³⁶ Isto: »It has greater exactness than the logical condition in dealing with the future and so whenever the temporal relation of the actions and not simply the logical sequence is to be marked, this form is to be preferred.«

³⁷ Gildersleeve, »Studies«, str. 436: »The Ideal Condition seems to have been developed out of the wish, just as the anticipatory was developed out of the demand.«

³⁸ Up. isto, str. 7, nap. 26: »The logical condition brings the conclusion to the test of fact. The case is either so or not so. With the ideal condition the test may never be applied, indeed, may not be applicable.«

reći da se razvio iz neostvarljive (neostvarene)³⁹ želje, baš kao što se idealni uslov razvio od proste i čiste želje.

Gildersleeveova klasifikacija svakako je »pravednija« od Goodwinove u pogledu prepoznavanja uloge glagolskih načina u značenju pogodbenih rečenica. Ona pomaže da raspoznamo motivaciju u osnovi svake od četiri kategorije pogodbenih rečenica, koja se delimično odslikava i u nazivima koje im je Gildersleeve dodelio.⁴⁰

Kriterijumi za raspoznavanje različitih tipova protaza unutar prve grupe kondicionala

Prethodna razmatranja pokazala su da pogodbene rečenice prve grupe, kako ćemo ih u daljem tekstu zvati, treba shvatiti kao iskaze koji mogu imati status činjenica, a čija protaza može izražavati:

- 1) čistu pretpostavku, u čiju stvarnosnu vrednost autor ne zalazi;
- 2) istinitu tvrdnju, na kojoj se zasniva dalja argumentacija;
- 3) nestvarnu tvrdnju, iz koje autor izvodi određeni zaključak.⁴¹

Sledeće pitanje koje sebi moramo postaviti jeste da li postoje neki pokazatelji na osnovu kojih možemo utvrditi na koji od navedena tri načina treba razumeti određeni kondicional prve grupe.

Poslednjih decenija ovim su se pitanjem bavili najviše istraživači jezika Novog Zaveta a čitav niz tekstova na tu temu objavljen je u *Grace Theological Journal*, izdanju teološkog seminara Grejs Koledža (Grace College) u Indijani, SAD. Interesovanje ove grupe naučnika za pitanje značenja grčkih pogodbenih rečenica izazvano je zabunom koju su na tom području stvorile neke novije pedagoške gramatike novozavetnog grčkog.⁴² Oslanjajući se na tumačenje značenja prve klase pogodbenih

³⁹ Gildersleeve, »Studies«, str. 437: »The only impossibility that language recognizes here is futurelessness. A wish may be madly impossible, but if it belongs to the domain of the future it is optative.«

⁴⁰ Treba, pravednosti radi, napomenuti da se i u našem udžbeniku Στοιχεῖα Ἑλληνικὰ prva grupa kondicionala naziva »logičan ili realan slučaj« (ΣΕ, str. 225).

⁴¹ V. uputstva za prevodjenje εἰ sa indikativom koje daje LSJ, s.v. Upor. Boyerovu podelu navedenu u daljem tekstu (nap. 44).

⁴² Vidi L. W. Ledgerwood III, »What Does the Greek First Class Conditional Imply?«, *Grace Theological Journal* 12. 1 (1992), str. 99-118. Radi se o sledećim gramatikama: R. Summers, *Essentials of New Testament Greek* (Nashville 1950), H. E. Dana, J. R.

rečenica koje je u svojoj uzornoj gramatici ponudio Robertson,⁴³ tvrdeći da u tome sledi Gildersleevea, ove novije školske gramatike novoza-
vetnog grčkog vratile su se definiciji po kojoj εἰ sa indikativom u protazi
upućuje na »realnost« uslova, koji se kao takav u prevodu na engleski
može uvesti veznikom »since« (naše »pošto«, »budući da«).

Jasno je da ovakvo shvatanje nije moglo poteći od Gildersleevea, a
savremeni istraživači, kao Ledgerwood i pre njega Boyer,⁴⁴ pokazali su
da ni Robertson nije zagovarao ovako ekstremno stanovište o »realnosti«
prve grupe kondicionala. Do zabune je došlo zbog Robertsonove nejasne
terminologije (u čiju se analizu ovde nećemo upuštati), pa je, nakon raz-
matranja *svih* pogodbenih rečenica ovog tipa u Novom Zavetu, Boyer
izvršio podelu unutar ove grupe prema značenju protaze koja potpuno
odgovara onoj do koje smo došli razmatrajući primere u klasičnom
grčkom. I u Novom Zavetu, dakle, postoje:

- 1) primeri kod kojih je uslov očigledno istinit;
- 2) primeri kod kojih je uslov očigledno neistinit;
- 3) primeri kod kojih je uslov modalno neutralan.

Međutim, Boyerovoj, inače sasvim ispravnoj, klasifikaciji zamereno je
to što se zasniva na neegzaktnoj metodologiji, odnosno to što je krite-
rijum na osnovu kojeg Boyer razlikuje »očigledno istinite« od »očigledno
neistinitih« uslova samo njegova vlastita intuicija.⁴⁵ Ostao je, dakle, o-
tvoren problem utvrđivanja pouzdanih kriterijuma na osnovu kojih bi se
mogao odrediti smisao protaze jedne pogodbene rečenice prve grupe.

Smernice za celovito razumevanje grčkih pogodbi ponudio je, u skorije
vreme, takođe jedan stručnjak za novozavetni grčki, Richard Young,⁴⁶

Mantey, *A Manual Grammar of the Greek New Testament* (Toronto 1957), F. Blass,
A. Debrunner, R. Funk, *A Greek Grammar of the New Testament and other Early Christian
Literature* (Chicago 1961), H. L. Drumwright, *An Introduction to New Testament Greek*
(Nashville 1980).

⁴³ A. T. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical
Research*, Nashville 1934.

⁴⁴ J. L. Boyer, »First Class Conditionals, What Do They Mean?«, *Grace Theological
Journal* 2. 1 (1981), 75 -114.

⁴⁵ Ledgerwood, »What Does the Greek First Class Conditional Imply?«, str. 105.

⁴⁶ R. A. Young, »A Classification of Conditional Sentences Based on Speech Act
Theory« [»Conditional Sentences Based on Speech Act Theory«] (up. gore nap. 9).

time što je na tumačenje statusa pogodbenih rečenica svih tipova u Novom Zavetu primenio kriterijume izvedene iz teorije govornog čina. Young zamera, kako kaže, »tradicionalnom pristupu« to što pokušava da utvrdi smisao pogodbenih rečenica samo na osnovu »površinskih strukturalnih osobina«, kao što su glagolsko vreme (tako Goodwin, prim. aut.), način (up. Gildersleeve) ili upotrebljene partikule (antički gramatičari, prim. aut.⁴⁷). Tradicionalni pristup, po Youngu, previđa ulogu *situacionog konteksta*, koji uključuje takve stvari kao što su prethodne tvrdnje u istom ili povezanom tekstu (razgovoru), zajedničko iskustvo govornika (pisca) i njegove publike, njihovo zajedničko znanje, neposredna situacija (njena formalnost ili neformalnost), socijalni status govornika i sagovornika, odnos govornika i sagovornika.

Young se ovde oslanja na rezultate istraživanja koja su sproveli Austin, Searle i Grice,⁴⁸ koji su uvideli da su za razumevanje svakog iskaza ključna dva elementa:

- 1) značenje iskaza, odnosno *ono što je rečeno*;
- 2) namera govornika (pisca), odnosno *zašto je nešto rečeno*.

Teorija govornog čina klasifikuje iskaze prema funkciji, a ne prema obliku. Kada se pogodbene rečenice posmatraju kroz prizmu ove teorije, svaka od njih predstavlja iskaz kojim se nešto želi postići: ubediti (»Ako popravim kola, otići ću na odmor«), ohrabriti (»Ako imaš vremena, idi da posetiš starog prijatelja«), manipulirati (»Ako ne budeš pojeo ručak, nećeš dobiti tortu«), prekoriti (»Da si popravio kola, ne bismo sada morali čekati autobus«), pitati (»Ako ti nije teško, dodaj mi tu knjigu«), ismejati (»Ako si toliko pametan, odgovori ti na to pitanje«), izraziti žaljenje (»Da je baka živa, jeli bismo najlepše kolače«).⁴⁹ A sa kojom *namerom* je govornik (pisac) izrekao određenu pogodbenu rečenicu može se utvrditi upravo na osnovu *situacionog konteksta*.

⁴⁷ Up. Ledgerwood, »What Does the Greek First Class Conditional Imply?«, str. 111-117 (*VI. Testimony of the Ancient Greek Grammarians*).

⁴⁸ J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, New York 1962; J. R. Searle, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*, New York 1969; H. P. Grice, »Logic and Conversation« in P. Cole and J. Morgan (eds.), *Syntax and Semantics*, vol. 3, *Speech Acts*, New York 1975.

⁴⁹ Young, »Conditional Sentences Based on Speech Act Theory«, 39.

Kombinacijom analize lingvističkog sadržaja i analize situacionog konteksta Young je došao do uverljivih tumačenja odabranih mesta u Novom Zavetu pa je čak pokazao da pogodbe identičnog jezičkog sadržaja mogu imati različit smisao usled razlike u kontekstu.⁵⁰

Ovde ćemo se zadržati samo na upotrebi pogodbenih rečenica prve grupe, za koje smo već ranije utvrdili (a sa čime se slaže i Young) da se najčešće koriste u *argumentaciji* i imaju za cilj da *ubede* slušaoca ili čitaoca da prihvati mišljenje govornika, odnosno pisca. Kondicional prve grupe, kako pokazuje Young,⁵¹ može biti upotrebljen za sledeće tipove argumenata:

- 1) *Modus ponens* (metoda potvrđivanja) koristi se da pokaže da je posledica tačna potvrđivanjem uslova. Kod prve grupe kondicionala istinitost uslova je često opšteprihvaćena i očigledna; u takvim slučajevima ϵ i se može prevesti sa »pošto«, »budući da«.
- 2) *Modus tollens* (metoda poricanja) koristi se da pokaže da je uslov pogrešan na osnovu poricanja posledice. Pošto je posledica pogrešna, mora biti i uslov. Ovde se ne pretpostavlja istinitost neistinitog uslova zarad argumentacije, već se upravo nastoji da pokaže da je uslov pogrešan.

»Da bi kondicional mogao biti upotrebljen da nešto dokaže, obe strane (govornik i sagovornik, pisac i čitalac) moraju se složiti bilo da je 'ako' rečenica tačna ili da je 'onda' rečenica pogrešna.«⁵²

Sada je vreme da napomenemo da je autorovo zanimanje za problem značenja »realnih« pogodbenih rečenica, a time i podsticaj za nastanak ovog teksta, poteklo od rada (u timu sa dr Milošem Arsenijevićem i dr Geraldom J. Masseyem) na filozofskoj interpretaciji trećeg dokaza protiv kretanja Zenona iz Eleje, takozvane »(Leteće) Strele«, koji je u Aristotelovoj *Fizici* 239^b5-7 predstavljen upravo u vidu jedne pogodbene rečenice prve grupe. Standardna interpretacija ovog argumenta podrazumeva da njegove premise, tj. uslove navedene u protazama te pogodbene reče-

⁵⁰ Radi se o Jevanđelju po Jovanu 11:21, gde Marta *prekoreva* Isusa rečima »Da si bio ovde, moj brat ne bi umro«, i 11:32, gde Marija, obraćajući se Isusu istim rečima *izražava žaljenje* zbog bratovljeve smrti. Vidi Young, »Conditional Sentences Based on Speech Act Theory«, str. 40, nap. 36: »The observation that Mary fell down at Jesus' feet and wept suggests that her utterance was a lament rather than a rebuke«.

⁵¹ *Idem*, str. 41d.

⁵² *Ibid.*, nap. 37. Young ovde upućuje na I. Copi, *Introduction to Logic*, New York 1961, 247-77.

nice, treba razumeti kao tvrdnje koje odražavaju Zenonovo uverenje (subjektivna realnost). Pokazalo se, međutim, da takvo razumevanje protaza »realnih« pogodbenih rečenica nije nužno i da treba pažljivo razmotriti šta nam indikacije situacionog konteksta govore o njihovom modalnom statusu.

Navešćemo sada nekoliko argumenata iz Aristotelove *Fizike* koji, kao i »Strela«, imaju oblik pogodbenih rečenica prve grupe. Treba napomenuti da, u formalnom smislu, u Aristotelovoj logici centralno mesto zauzima pojam silogizma (συλλογισμός) koji on definiše kao argument (λόγος) koji se sastoji iz *dve premise* i *zaključka*.⁵³ Svaka od ove tri rečenice može se nazvati tačnom ili netačnom tvrdnjom, mora sadržavati subjekat i predikat i mora ili potvrdjivati ili poricati predikat subjekta. Prema ovoj definiciji, rečenice, ili tvrdnje, iz kojih se silogizam sastoji ne mogu biti kombinovane, povezane sastavnim ili rastavnim veznicima, a Aristotel sam kaže da je konjunkcija samo skup tvrdnji, među kojima nema unutrašnje veze.⁵⁴ Stoga ćemo svaku premisu posmatrati kao zasebnu tvrdnju i prilikom analize izostaviti veznike.

Govoreći o Anaksagorinom shvatanju da suprotnosti nastaju jedne iz drugih, jer su se već nalazile jedne u drugima, Aristotel iznosi sledeći argument:

Arist. *Phys.* 187^a32d.: εἰ γὰρ μὲν τὸ γιγνόμενον ἀνάγκη ἢ ἐξ ὄντων ἢ μὴ ὄντων, τούτων δὲ τὸ μὲν ἐκ μὴ ὄντων γίγνεσθαι ἀδύνατον (περὶ γὰρ ταύτης ὁμογενωμονούσι τῆς δόξης ἅπαντες οἱ περὶ φύσεως), τὸ λοιπὸν ἤδη συμβαίνει ἐξ ἀνάγκης ἐνόμισαν, ἐξ ὄντων μὲν καὶ ἐνυπαρχόντων γίγνεσθαι...

a) [εἰ γὰρ μὲν] τὸ γιγνόμενον ἀνάγκη ἢ ἐξ ὄντων ἢ μὴ ὄντων
ono što nastaje nužno nastaje ili iz onoga što postoji ili iz onoga što ne postoji

b) τούτων [δὲ] τὸ μὲν ἐκ μὴ ὄντων γίγνεσθαι ἀδύνατον (...)
od ta dva načina, nastajanje iz onoga što ne postoji je nemoguće (oko toga se slažu svi filozofi prirode)

⁵³ Arist. *Anal. Pr.* 24^b18-20: Συλλογισμὸς δὲ ἐστὶ λόγος ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει τῷ ταῦτα εἶναι. Iako je ova definicija po pitanju broja premisa neodređena (čini se, ipak, da ih mora biti barem dve), sam Aristotel, a zatim i potonji logičari, upotrebljava termin συλλογισμὸς u vezi sa argumentima koji sadrže *dve premise*.

⁵⁴ *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (on-line edition), »Aristotle's Logic« by Robin Smith (first published Mar 18, 2000; substantive revision Aug 23, 2004).

c) τὸ λοιπὸν ἤδη συμβαίνειν ἐξ ἀνάγκης ἐνόμισαν, ἐξ ὄντων μὲν καὶ ἐνυπαρχόντων γίγνεσθαι...
stoga su zaključili da nužno sledi da [ono što nastaje] nastaje iz onoga što jeste i već je tu...

U ovom slučaju postoje jasni pokazatelji istinosne vrednosti svakog od tri dela argumenta, koji mogu da pomognu da se jasno razume i tačno prevede pogodbena rečenica u koju je argument zaodeven:

- a) prva rečenica iznosi alternativu van koje nema treće mogućnosti; zato taj uslov ima status nužno važećeg (ἀνάγκη) i može se uvesti sa »kad već«, »pošto«;
- b) druga rečenica predstavlja tvrdnju u čiju istinitost veruju svi fizičari uključujući i Anaksagoru. Kako se datim argumentom ilustruje stav jednog od fizičara, to ovaj uslov ima status prihvaćene istine i može se uvesti sa »kako«;
- c) iz dva istinita uslova sledi istinit zaključak, što potvrđuje upotreba fraze »nužno sledi«.

Prema tome, odgovarajući prevod navedenog argumenta bio bi:

Pošto ono što nastaje nužno nastaje ili iz onoga što postoji ili iz onoga što ne postoji, a [kako]⁵⁵ od ta dva načina, nastajanje iz onoga što ne postoji je nemoguće (oko toga se slažu svi filozofi prirode), stoga su zaključili da nužno sledi da [ono što nastaje] nastaje iz onoga što jeste i već je tu...

U odeljku u Aristotelovoj *Fizici*, u kojem ovaj dokazuje nemogućnost postojanja bezgraničnog materijalnog tela, tome u prilog navodi se i sledeći argument:

Arist. *Phys.* 204^b16d.: εἰ γὰρ ὅποσῳ ἄν λείπεται ἢ ἐν ἐνὶ σώματι δύναμις θατέρου, οἷον εἰ τὸ πῦρ πεπέρανται ὁ δ' ἄηρ ἄπειρος, ἔστι δὲ τὸ ἴσον πῦρ τοῦ ἴσου ἀέρος τῆ δυνάμει ὅποσαπλασιονοῦν, μόνον δὲ ἀριθμὸν τινα ἔχον, ὁμῶς φανερόν ὅτι τὸ ἄπειρον ὑπερβαλεῖ καὶ φθερεῖ τὸ πεπερασμένον.

a) [εἰ γὰρ] ὅποσῳ ἄν λείπεται ἢ ἐν ἐνὶ σώματι δύναμις θατέρου, οἷον εἰ τὸ πῦρ πεπέρανται ὁ δ' ἄηρ ἄπειρος
snaga jednog elementa je u određenoj meri manja od snage drugog, na primer vatra je ograničena, a vazduh neograničen

b) ἔστι δὲ τὸ ἴσον πῦρ τοῦ ἴσου ἀέρος τῆ δυνάμει ὅποσαπλασιονοῦν, μόνον δὲ ἀριθμὸν τινα ἔχον
određena količina vatre poseduje višestruko veću – mada još uvek brojno ograničenu – snagu u odnosu na istu količinu vazduha

⁵⁵ Budući da svaka od premisa predstavlja zaseban uslov, pogodbeni veznik može se (i ne mora) ponoviti i ispred druge premise, baš kao i u našem jeziku.

Sandra Šćepanović

c) [ὁμῶς] φανερόν ὅτι τὸ ἄπειρον ὑπερβαλεῖ καὶ φθερεῖ τὸ πεπερασμένον
jasno je da će neograničeni element prevladati i uništiti ograničeni.

Ovaj argument koristi se metodom poricanja (*modus tollens*) da dokaže ispravnost Aristotelovog uverenja da nijedan od elemeta nije neograničen. U ovom slučaju, dakle, analizu započinjemo zaključkom:

- c) stabilnost koja postoji u svetu u kojem živimo dokaz je da nijedan od elemenata ne odnosi prevagu nad drugim, svi postoje istovremeno, nijedan nije sasvim iščezao. Zaključak, dakle, nije istinit, pa sledi da nisu ni uslovi:
- b) ne postoji određena razmera u snazi između iste količine vatre i vazduha, a u korist vatre;
- a) nijedan od elemenata nije neograničen.

Ono što Aristotel hoće da kaže ovim argumentom jeste:

Kada bi snaga jednog elementa bila u određenoj meri manja od snage drugog, na primer kada bi vatra bila ograničena, a vazduh neograničen, [čak] i kada bi određena količina vatre posedovala višestruko veću – mada još uvek brojno ograničenu – snagu u odnosu na istu količinu vazduha, jasno je da bi neograničeni element (vazduh) [ipak] prevladao i uništio ograničeni (vatra).⁵⁶

Ovim nisu iscrpljene sve mogućnosti razumevanja filozofskih argumenata u obliku prve grupe kondicionala. U najvećem broju primera uslovi su čiste pretpostavke, za koje se ne može reći ni da su objektivne, opšteprihvaćene istine, niti čvrsta uverenja govornika, a nisu ni očigledno netačne tvrdnje. Takve se premise mogu uvesti sa »uzmimo da je« ili »ako pretpostavimo da je«. U poglavlju u kojem raspravlja Parmenidovo stanovište da samo jedno biće *jeste* i da »jeste« znači da je subjekat ovog iskaza identičan sa bićem, Aristotel pokazuje da, ako pretpostavimo da taj subjekat ima atribut, onda se ispostavlja da biće ne postoji:

Arist. *Phys.* 186^b6d: εἰ γὰρ ἔσται τὸ ὅπερ ὄν [ταὐτὸ] καὶ λευκόν, τὸ λευκῷ δ' εἶναι μὴ ἔστιν ὅπερ ὄν (οὐδὲ γὰρ συμβεβηκέναι αὐτῷ οἷόν τε τὸ ὄν· οὐδὲν γὰρ ὄν ὃ οὐχ ὅπερ ὄν), οὐκ ἄρα ὄν τὸ λευκόν...

⁵⁶ Odgovarajući prevodi i u *Aristoteles latine*, interpretibus variis (*Physica Auscultatio*), ed. Academia Regia Borussica, Berolini 1831, F. M. Cornford, *Aristotle. The Physics*, vol. I, London, Cambridge (Massachusetts) 1960; H. Carteron, *Aristote. Physique*, vol. I, Paris 1961; H. Wagner, *Aristoteles. Physikvorlesung*, Berlin 1967; J. Barnes, *The Complete Works of Aristotle*, vol. I, Princeton 1991.

a) εἰ γὰρ ἔσται τὸ ὅπερ ὄν [ταὐτὸ] καὶ λευκόν – *postoji nešto identično sa bićem i to [isto] je i belo*

b) τὸ λευκῶ δ' εἶναι μὴ ἔστιν ὅπερ ὄν (οὐδὲ γὰρ συμβεβηκέναι αὐτῶ οἴον τε τὸ ὄν· οὐδὲν γὰρ ὄν ὃ οὐχ ὅπερ ὄν) – *nemoguće je da je belo identično sa bićem (jer mu je nemoguće pripisati atribut bića; a atribut bića nema ništa osim bića)*

c) οὐκ ἄρα ὄν τὸ λευκόν – *belo [onda] nije biće*

Ako postoji nešto identično sa bićem što je istovremeno i belo i [ako] nije moguće da belo bude identično sa bićem (jer mu je nemoguće pripisati atribut bića, pošto atribut bića nema ništa osim bića), onda belo nije biće, i to ne u smislu da nije nešto, već u smislu da uopšte ne postoji.

U tri navedena slučaja uspeli smo da uz pomoć analize konteksta i lingvističke strukture argumenata dođemo do prevoda koji pokušava da odслиka i nameru pisca. To nije uvek lako i oko razumevanja pojedinih argumenata se stručnjaci ne moraju uvek složiti, ali bi ovakva analiza mogla pomoći da se prilikom filozofske interpretacije postojeći tekstualni predložak što bolje iskoristi. Potrebno je, svakako, u analizu uključiti i druge faktore: izbor leksike (upotreba ἀνάγκη, ἀδύνατον, φανερόν i sl.), Aristotelova logička razmatranja o strukturi i značenju silogizma, a treba imati u vidu i činjenicu da se radi o pogodbama sa dve protaze, od kojih svaka može imati tri različita modalna statusa (očigledna istina, nesporna neistina, čista pretpostavka) što analizu dodatno usložnjava.

Namera ovog teksta bila je da rasvetli problem definicije i prevođenja prve grupe pogodbenih rečenica u grčkom, da ukaže na moguće kriterijume za njihovo bolje razumevanje i istakne prevode autora kao što je Kornford, koji je nastojao da uvek prenese razliku u modalnom statusu njihovih protaza.

What is 'Real' in Greek First Class Conditionals?

The article discusses the problem of classification of Greek conditional sentences and the question of the meaning of different classes of Greek conditionals.

The most influential classification of Greek conditionals among the Anglo-American scholars was that of W. Goodwin, who classified Greek conditionals according to the time to which they refer. Less influential, but in our opinion more precise

Sandra Šćepanović

classification was offered by B. Gildersleeve, who divided different types of conditionals according to their usage. He named first class conditionals “Logical Conditions” and noted that they were much used in arguments. Such arguments can rest on both true and false suppositions.

In the last few decades the scholars examining the language of the New Testament, notably J. L. Boyer, sorted first class conditionals into three groups: (1) instances where the condition was obviously true, (2) instances where the condition was obviously false, (3) instances where the condition was undetermined. However, the criteria for deciding the modal status of a first class condition were not clearly established.

R. A. Young suggested that, by examining the meanings of different conditionals, one should take into account not only linguistic content of the utterance, but also the context in which it is situated and the speaker’s (writer’s) intent. As for the first class conditionals, he recognised two types of arguments in which they were used. In the article this view is tested and three different types of first class conditionals (after Boyer’s division) are found among the arguments in Aristotle’s *Physics*.

UDK 321.151(38)“-04”
821.14’01.05-5“-04”
141.7(38)“-04”
321.151(38)“-04”
821.14’01.09-5“-04”
091=14“-450/-420”

Noel Putnik

Pseudo-Ksenofontov *Ustav atinski* i problemi njegove interpretacije

Apstrakt. Tekst sadrži uvodne napomene uz prvi srpski prevod Pseudo-Ksenofontovog *Ustava atinskog*, s posebnim osvrtom na istorijski kontekst njegovog nastanka, pitanje autorstva i datovanja, kao i na kompoziciju i stil spisa.

Ključne reči: Atina, saveznici, demokratija, oligarhija, talasokratija.

Spis nepoznatog autora koji je – iako ne kazuje mnogo o formalnom ustrojstvu atinskog državnog aparata – do nas došao pod naslovom *Ustav atinski* (Ἀθηναίων πολιτεία) po svim dosadašnjim saznanjima važi za najstariji u celini sačuvan spomenik ranoantičke proze. Neznatnog obima, nepunih sedamnaest strana u seriji Loeb, on i dan-danas postavlja pred istraživače niz problema, od kojih se neki, poput pitanja autorstva ili tačnog datovanja, pokazuju trajno nerešivim. S punom izvesnošću može se reći samo to da spis nije Ksenofontov te da prethodi i Tuki-didovom *Peloponeskom ratu*, a teškoće se javljaju i pri njegovom bližem žanrovskom određenju. Naime, naslov koji, po svemu sudeći, potiče od nekog antičkog klasifikatora Ksenofontovih dela upućuje na žanrovsku sličnost s istoimenim Aristotelovim spisom, ali ta je sličnost prividna: *Ustav atinski* anonimnog autora jeste sve samo ne suvo, objektivno, taksativno izlaganje i obrazlaganje razvitka atinskog političkog sistema.¹ U njemu ima i takvih elemenata, ali bez reda, jasne koncepcije i, naročito, bez ciljane objektivnosti u izlaganju (ona iskrsava, kao što će se pokazati, gotovo nehotice, ne proishodeći iz autorovog trezvenog i uravnoteženog stava). Mnogo je više polemičkog tona koji tekstu pridaje karakter političke rasprave, a ogorčenost s kojom autor stupa u polemiku oko atinske

¹ O razvoju i značenju antičkog pojma πολιτεία kao žanrovske odrednice v. M. Treu, »Athenaion politeia«, *RE*, Zweite Reihe, 18. Halbband, Stuttgart 1967, st. 1935-1947.

talasokratije čini ovaj spis svojevrsnim političkim pamfletom, jedinom invektivom te vrste i iz tog vremena koja je opstala do danas. Još jedno je, naime, osim gore spomenutog, izvan svake sumnje: autor je nepomirljivi protivnik atinske demokratije, pripadnik i vatreni pristalica razvlašćenog oligarhijskog staleža, do te mere ostrašćen i povređen u svome plemićkom dostojanstvu da ga je jedan engleski izučavalac prozvaao *the Old Oligarch*, što je naziv koji se na engleskom govornom području za njega i danas veoma često upotrebljava.² Ironijom, žustri nasrtaj »starog oligarha« na atinsku narodnu vlast odmetnuo se donekle u svoju suprotnost – u nevoljnu pohvalu njene vitalnosti i političke superiornosti.

Ustav atinski u kontekstu atinskih političkih previranja

Da bi se razumelo na koga je i zašto autor *Ustava atinskog* toliko kivan, neophodno je podsetiti se osnovnih tokova atinske političke istorije V veka pre n.e., naročito onog njenog dela koji je nastupio po okončanju Persijskih ratova i koji je još u antičkoj historiografiji označen terminom »pentekontaetija« (razdoblje od pedeset godina, tokom kojeg je atinska demokratija pod Periklom dosegla svoj vrhunac). Anonim, rekli smo, nastupa kao pripadnik oligarhijske strane u oštrom viševekovnom socijalno-političkom sukobu, koji je u momentu nastanka ovoga spisa značajnu prednost, premda ne zadugo, davao demokratama. Jedna od prelomnih tačaka tog sukoba bile su Klisenove reforme Solonovog zakonodavstva s kraja VI veka, kojima se gradsko stanovništvo izdiglo do velike političke moći, a rodovska organizacija stare aristokratije bila gotovo uništena uvođenjem strogo teritorijalne organizacije stanovništva. Novom administrativnom podelom na deset teritorijalnih fila i odgovarajući broj dema, velikodušnim davanjem građanskog prava metecima, oslobođenima, pa i robovima, zamenom zemljišnog cenzusa novčanima i demokratizacijom političkih institucija Klisen je vanredno povećao značaj gradskog življa na štetu ne samo stare aristokratije, nego i seljaštva iz unutrašnjosti Atike. On je, naime, uredio da se u novoosnovano Veće od

² Pod tom odrednicom on stoji u S. Hornblower, A. Spawforth (izd.), *The Oxford Classical Dictionary*³, Oxford 2003 (u daljem navođenju OCD3), 1063–4. O pitanju porekla samog nadimka, koji mnogi pripisuju Gilbertu Mareju, v. G. W. Bowersock, *Pseudo-Xenophon, Constitution of the Athenians*, u: *Xenophon, VIII: Scripta Minora*, LCL 1968, 463, nap. 1.

500 lica iz svake deme prima broj ljudi proporcionalan njenoj veličini, znajući dobro da su gradske deme mnogoljudnije od seoskih. Na to je Veće on preneo mnoge funkcije koje su dotad bile u nadležnosti arhona, a povećao je i značaj Helijeje (narodnih sudova) i Narodne skupštine, ostavivši nekada svemoćnom Areopagu tek funkciju krivičnog suda. Atina je Klistenu imala da zahvali i za značajno uvećanje broja državnih službenika, kao i za *par excellence* demokratsku tekovinu – ostrakizam.

Pometnja izazvana Persijskim ratovima kao da je ublažila trvenja oko vlasti, ali samo nakratko: uoči Kserksovog pohoda krajem druge decenije V veka javio se problem izbora strategije odbrane, a rešenje tog problema pokazalo se od dalekosežnog značaja za temu o kojoj govorimo. Naspram zemljoposedničke aristokratije i njenog predvodnika Aristida, pa i običnih seljaka sklonih tradicionalnim načinima odbrane, istupa Temistokle sa svojim »pomorskim programom«. ³ Njegova ideja da bi najbolji otpor Persijancima mogao da se pruži na moru, s flotom koju bi Atina izgradila sredstvima dobijenim iz bogatih rudnika srebra u atičkom Laurionu, zemljoposednicima nije odgovarala jer je podrazumevala veće vojno, a samim tim i političko angažovanje gradske sirotinje, budućih mornara te flote. Oni su ispravno uvideli opasnost, ali je time nisu izbegli: godine 483. Temistokle je postigao da Aristid bude proteran ostrakizmom i dao se na gradnju mornarice. Do 480. Atina je raspolagala sa barem 180 trijera, najvećom flotom koju je jedna grčka država ikada posedovala. Pirej je pretvoren u ratnu luku i u njemu je podignuta tvrđava, a osnovna bojna snaga postali su mornari, koji su se regrutovali mahom iz redova teta (θητες, nadničari bezemljaši, po Solonovom cenzu najniži nivo građana). Ovome u početku neosetnom prelasku težišta političke moći u državi prethodila je još jedna značajna promena: od 488. godine arhonti su birani kockom, što je prekinulo ustaljenu praksu da se oni biraju samo iz redova aristokratije i učinilo njihovu poziciju faktički beznačajnom.

Temistoklova vojna doktrina je, kao što znamo, pokazala sve svoje prednosti prvo kod Salamine, a zatim i u ostalim pomorskim bitkama protiv Persijanaca, ali su za Atinu ništa manje važne bile njene političke

³ Thuc. I 93.

posledice. Tu se, naime, dosledno pokazalo na delu načelo po kome vojna organizacija i način ratovanja određuju političku težinu društvenih grupa. Stari hoplitski model vojske, popunjavane iz redova seljaka i srednjih gradskih slojeva, podrazumevao je pojedinca kadrog da se oprema o sopstvenom trošku, posednika barem 200 »mera« suvog i tekućeg prihoda (žito, ulje, vino), dok su oni imućniji (preko 300 »mera«) mogli sebi priuštiti i konja i vojevati u redovima konjice. Građani koji nisu privređivali u dovoljnoj meri morali su se u borbi zadovoljiti lakim oružjem (tzv. γυμνήται), a takav je bio i njihov društveni uticaj. Drugim rečima, politička prava bila su proporcionalna imetku i načinu učešća u ratu: dok je Solonov timokratski ustav svim građanima dozvoljavao učešće u Narodnoj skupštini, samo su gornja dva razreda, tzv. pentakosiomedimni i konjanici, mogli biti birani za arhonte, dok se treći razred, zeugiti, mogao kandidovati za niže pozicije u državnoj upravi i sudstvu.⁴ Temistoklova strategija obrnula je ovaj sistem naglavce. Veslači i mornari, regrutovani iz širokih narodnih masa, nisu morali posedovati bukvalno nikakvu imovinu da bi uzeli ključnog udela u odbrani države, a slavne pomorske pobede nad Persijancima neposredno su uticale na buđenje njihove političke samosvesti. Pritom je širenje baze vlasti, nimalo slučajno, teklo uporedo sa razvojem atinske hegemonije. U oba slučaja ključnim se pokazalo prebacivanje težišta državnih interesa na more, a obrazac koji se tom prilikom uspostavio doveo je upravo do onoga čega su se veleposednici i konzervativci pribojavali: talasokratija se zasniva na snazi i brojnosti flote, ova počiva na mornarima (tj. nižim slojevima), a oni iz te veze izvlače najveću dobit – mogućnost uticaja na političke prilike u zemlji.

Osnivanjem Delskog saveza 477, s proklamovanim ciljem konačnog oslobođenja egejskih oblasti od persijskog vojnog prisustva, faktički je bila zasnovana atinska pomorska imperija, premda ona u početku nije imala izrazito demokratski karakter. Zahvaljujući svojim zaslugama prilikom rukovođenja evakuacijom Atinjana na Salaminu, Areopag se delimično oporavio od Klitenovog udara i povratio deo svojih ranijih ingerencija, što je rezultiralo Temistoklovim padom i Aristidovim povratkom u zemlju. Uz njega sad kao vođa oligarhije staje Miltijadov sin

⁴ Up. Arist. *Ath. Pol.* 7.

Kimon, lakonofil, i oni uz podršku Sparte privremeno zaustavljaju proces demokratizacije u Atini. Toj »reakciji« došao je kraj 462, kad je demokratski tabor predvođen Efijaltom iskoristio fijasko Kimonove egipatske avanture da se obračuna s Areopagom i krajnje oštrim zakonom ovome trajno oduzme sve dotadašnje funkcije. Sa zakonom o Areopagu ujedno počinje i Periklovo doba temeljne demokratizacije zemlje, a pobjeda demokrata zapečaćena je ostrakizmom Tukidida, vođe konzervativno-oligarhijske stranke, 443. godine. Može se samo zamisliti užas obezglavljene aristokratije, u čijim se redovima tada možda već nalazio i mladi, budući autor *Ustava atinskog*.

No, pretvaranje Delskog saveza (ξύμμαχία) u atinsku hegemoniju (ἀρχή), omogućeno njenom pomorskom superiornošću, nije čekalo na konačnu pobjedu demokratije u Atini. Ono što je počelo kao liga nezavisnih i ravnopravnih polisa, koji su u nju dobrovoljno stupali podstaknuti vodećom ulogom Atine u otporu Persijancima, brzo je pokazalo svoje pravo lice, i to umnogome zahvaljujući instituciji *forosa*, uvedenoj opštim konsenzusom.⁵ Svaki je polis imao da obezbedi određen broj brodova za flotu i da plaća »doprinosa« (φόρος) u zajedničku kasu na ostrvu Delu, a tim su novcem slobodno raspolagali Atinjani, koji su od njega gradili nove brodove i neprestano jačali flotu, stvorivši time svojevrstan *circulus vitiosus* poguban po saveznike. Obaveza pojedinih polisa da umesto brodova obezbeđuju novac u visini njihove vrednosti dodatno je raspalila pohlepu Atinjana, bez obzira na njihova politička opredeljenja, dovodeći do toga da se na saveznički doprinosa počne gledati kao na običan porez. Autor *Ustava atinskog* dobro slika tu opsjednutost naplatom *forosa*, radi koje su Atinjani izdělili teritoriju saveza prvo na tri, a zatim na pet poreskih okruga ne prezajući od rigoroznih mera i upotrebe vojne sile.⁶ Zavođenje marionetskih demokratskih režima u gradovima tek oslobođenim od Persijanaca, smeštanje atinskih garnizona u njih i postavljanje specijalnih nadzornika (»episkopa«) s namerom da obezbede redovnu naplatu *forosa* jasno je ukazivalo na programski

⁵ Thuc. I 96.

⁶ Upor. Thuc. I 99: »Jer Atinjani su bili veoma tačni u uterivanju doprinosa, a veoma neprijatni izvršavajući prinudu nad onima koji nisu navikli ili želeli da snose to breme« (prev. D. Obradović).

cilj da se savez nezavisnih polisa pretvori u centralizovanu formaciju. Svaki otpor slaman je presecanjem tokova snabdevanja i dejstvom flote, a pobunjenici su kažnjavani zaplenom brodova, rušenjem bedema, uspostavljanjem garnizona, naseljavanjem kleruha i raznim drugim merama (kao u slučaju Tašana 465. ili Samljana 440). Anonim s gorčinom primećuje da atinska mornarica delotvorno onemogućava svako ujedinjavanje ili koordinaciju pobunjenih polisa, kojima onda ne ostaje drugo do da trpe njenu vlast – oni veliki »iz straha«, oni mali »iz nužde«, jer se moraju baviti trgovinom da bi preživeli.⁷

Konstituisanje atinske pomorske imperije, zapečaćeno 454. prenosom savezničke kase sa Dela u Atinu (tobože zbog opasnosti od Persijanaca), *de facto* je obznanjeno 449. sa tzv. Kalijinim mirom, kada je deklarativna svrha saveza bila ispunjena. On je, uprkos tome, nastavio da postoji, a prohtevi Atinjana rasli su pod ruku s mržnjom koju su takozvani saveznici gajili prema njima. Atina je u to vreme ubirala 10% od vrednosti svakog tovara koji je prolazio Bosforom, njena moneta postala je osnovno sredstvo plaćanja širom saveza, a u godinama pred izbijanje Peloponeskog rata saveznicima je čak bilo zabranjeno da kuju sopstveni novac. »Stoga su, dakle«, jetko zaključuje Pseudo-Ksenofont, »saveznici Atinjana postali više njihovi robovi nego saveznici.«⁸

Ovakvim delovanjem Atinjani su stekli ljute neprijatelje na dva koloseka: među pokorenim saveznicima (doduše, ističe anonim, samo u njihovom oligarhijskom segmentu, budući da su saveznički demokratski elementi nalazili u Atini svoj glavni oslonac) i u drugom velikom helenskom taboru – Peloponeskom savezu, koji je okupljao konzervativne, oligarhijske, kopnene države na čelu sa Spartom. To neprijateljstvo, koje će kulminirati Peloponeskim ratom, formirano je na osnovi koju čine dva para suprotnosti: demokratija–oligarhija i more–kopno, što je misao koja dosledno provejava kroz ceo *Ustav atinski*. Koristiti morske puteve da se naudi zemljama vezanim za kopno i huškati po gradovima

⁷ Ps.Xen. *Ath. Pol.* II 3.

⁸ Ibid. I 18. Sličnu formulaciju nalazimo kod Tukidida I 98: πρώτη τε αὕτη πόλις ξυμμαχίς παρὰ τὸ καθεστηκὸς ἐδουλώθη, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων ὡς ἐκάστη ξυνέβη »Prvi je, protivno onome što je dogovoreno, bio porobljen taj saveznički polis [Naksos], a to je zatim snašlo i sve ostale gradove«.

narodne mase protiv njihovih oligarha – tako Pseudo-Ksenofont vidi srž atinskog političkog programa.

Perikle, u čijem je delovanju bilo i ponešto autokratskog, dovršio je demokratski preobražaj društva čitavim nizom mera: izuzev položaja stratega i hiparha (što anonim ne propušta da primeti u kontekstu njihovog »aristokratskog« karaktera) sada svi građani, pa i najsiromašniji, imaju pristup državnim službama; osim pomenutih, sve druge službe se izvlače žrebom; Narodna skupština, u odnosu na koju Veće od 500 ima ulogu koja donekle odgovara vladi u današnjim parlamentarnim demokratijama, sada drži svu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Glasanje u skupštini je uglavnom javno, hirotonijom, a svaki građanin ima zajemčenu slobodu govora i zakonodavnu inicijativu, čemu pisac *Ustava atinskog* ne može dovoljno da se načudi. Radi zaštite države od zloupotrebe slobode govora, uvedena je institucija »tužbe protiv onih koji su predložili loše zakone« (γράφη παρανόμων), ali anonimu i to smeta jer smatra da je reč samo o zgodnom načinu da se krše donete odluke i uspostavljeni dogovori.⁹ Uvode se plate državnim službenicima (osim stratezima), koji sada mogu, po prvi put u atinskoj istoriji, da žive od njih, na šta se Pseudo-Ksenofont osvrće s posebnim cinizmom. Najsiromašnijim građanima počinje da se isplaćuje tzv. *theorikon*, »pozorišni novac«, da njime kupuju sebi ulaznice za pozorišne predstave. Ovo je, bez sumnje, važan momenat u Pseudo-Ksenofontovom sagledavanju pozorišta kao oruđa u rukama narodne vlasti kojim ona ismeva i kinji pripadnike »bogatih, plemićkih i uticajnih krugova«.¹⁰ Jedna od najvažnijih stavki u državnom budžetu postaju liturgije – obaveze bogataša da finansiraju opremanje brodova, organizaciju pozorišnih predstava i atletskih igara, u čemu anonim vidi idealan način za bogaćenje sirotinje na račun »čestitih« bogataša. Najzad, da bi umirio radikalne demokratske elemente, Perikle organizuje čitav niz javnih radova, mahom građevinskih, od podizanja Dugih zidova do gradnje Partenona, što je bilo omogućeno sistematskim gobljenjem saveznika. Spoljna politika i diplomatija, međutim, ostala je u rukama kolegija desetorice stratega; oni su za to, doduše, polagali račun skupštini, ali se time nije mogao prikriti

⁹ Ps. Xen. *Ath. Pol.* II 17.

¹⁰ *Ibid.* II 18.

»aristokratski« karakter te službe, pa je to razlog – smatra anonim – što su Atinjani primoravali saveznike da radi sudskih procesa dolaze njima. Time se, kaže on, osigurava nesmetan uticaj baze vlasti na saveznike, koji bi inače uvažavali »samo one koji isplovljavaju na more, a to su stratezi, trijerarsi i poslanici«. ¹¹

U godinama neposredno pred Peloponeski rat, dok su se obe strane već uveliko pripremale za sukob, Atinjani su podizanjem nameta vanredno opteretili saveznike. Slučaj Potideje, kojoj je Atina podigla visinu forosa skoro tri puta, smatra se jednim od neposrednih povoda za izbijanje rata. Kada je on napokon izbio, Periklova strategija, kao što je poznato, bila je da se izbegava otvoren kopneni sukob, te da se sav seljački živalj Atike povuče, zajedno sa svojom pokretnom imovinom, unutar atinskih bedema. Tu meru, koja je izazvala ogromno nezadovoljstvo ruralnog živilja i zemljoposjednika, pisac *Ustava atinskog* komentariše na nekoliko mesta s posebnom jetkošću. ¹² Epidemija kuge, koju anonim ni rečju ne pominje, dovela je Periklovom smrću do zaoštavanja borbe između dve sukobljene frakcije demokrata: umerene struje krupnih robovlasnika predvođene Nikijom, sklone pregovaranju s neprijateljem, i radikalne struje na čelu s Kleonom, koja je zastupala »brodsku golotinju« i samim tim bila životno zainteresovana za produžetak rata i eksploataciju saveznika. Prva faza sukoba, tzv. Arhidamov rat (431–421), u velikoj meri daje za pravo Pseudo-Ksenofontovim gledištima: isprva Perikle, a zatim Nikija, Demosten i drugi stratezi postižu velike uspehe sporadičnim pomorskim udarima po neprijateljskoj obali (Pil, Kitera), a oligarhijski prevrati među pojedinim atinskim saveznicima (Lezb, Korkira 427.) surovo su ugušeni uprkos podršci Peloponeskog saveza. U ponečemu, međutim, anonim »greši« (s naše tačke gledišta), što možda samo znači da je svoj traktat pisao pre određenih događaja. Na primer, demos u godinama posle Periklove smrti nije više tako uzdržan od pozicije stratega (Kleon, koji za razliku od Perikla nije bio aristokratskog porekla,

¹¹ Ibid. I 18. O autokratskim primesama Periklove vlasti, koje jasno zapaža Tukidid, svedoči činjenica da je od 443, tokom narednih 15 godina, skoro svake godine izabiran za stratega, dok je prosečan građanin, primera radi, mogao da bude izabran u Veće od 500 samo dvaput u životu.

¹² Ibid. I 14, 15. Tu je i pomen prebacivanja pokretne imovine na Eubeju, upor. *Thuc.* II 14.

prihvatio se te službe 425.);¹³ nadalje, tvrdnja da atinski puk živi »bez-brižno« naprosto je neodrživa imaju li se u vidu socijalna kriza koja je dovela do zaoštavanja fiskalne politike, strašna epidemija i grad preplavljen izbeglicama; najzad, tezu o nemogućnosti dugih kopnenih pohoda demantovao je uspeh Brasidine akcije iz 424, a tezu o svemoći mornarice sicilijanska katastrofa 413. To sve ukazuje da spis najverovatnije potiče iz vremena pred sam početak rata, ili iz njegovih prvih godina.¹⁴

U svemu dosad rečenom treba uočiti nekoliko ključnih tačaka koje određuju misao pisca *Ustava atinskog*. To je u prvom redu pozicija Atine kao pomorske velesile i kao surovog hegemonu, omogućena s jedne strane demokratskim uređenjem koje stoji u neposrednoj vezi s karakterom atinske vojne organizacije, a s druge naplatom forosa koji je, kao što smo rekli, od savezničkog doprinosa postao podanički namet. Još jedna važna ideja, koja odjekuje u gotovo svakoj rečenici spisa, tiče se opšte moralne i kulturne »degradacije« kao posledice demokratizacije društva. Govoreći, na primer, o modi odevanja u Atini, o kvarenju jezika, o besomučnim svetkovinama koje kao da su izgubile svoj sakralni karakter i pretvorile se u obične pijanke, Pseudo-Ksenofont samo iznosi dobro poznate stavove atinske konzervativne elite, veoma slične onima koje kasnije nalazimo kod Platona. U svemu tome, i pored često oštroumnih i tačnih opservacija o atinskoj talasokratiji i njenom odnosu prema saveznicima, najmanje je, kao što smo rekli, govora o konkretnom ustrojstvu atinskih institucija – Veća, skupštine, sudova i drugog. Za to, naravno, ne treba kriviti autora, jer svome tekstu sigurno nije on nadevao naslov, iako možda upravo tom naslovu i srećnoj okolnosti da je pripisan Ksenofontu dugujemo zahvalnost što je spis opstao do današnjih dana.

Takvih je dela, naime, izvesno bilo još dosta u burnim vremenima političkih previranja u Atini V veka. Zna se, na primer, da je Stesimbrot sa Sama upravo u prvim godinama Peloponeskog rata (dakle, verovatno negde kad i Pseudo-Ksenofont) sastavio prozni pamflet *O Temistoklu, Tukididu i Periklu*, kojim je izrazio duboko negodovanje saveznika zbog

¹³ Up. Treu, st. 1949.

¹⁴ A. Lesky, *Povijest grčke književnosti*, Zagreb 2001, 448. O problemima datovanja v. dole.

atinske imperijalne politike.¹⁵ Taj pamflet, kao i nebrojeni drugi politički traktati, polemike i invektive nisu nam sačuvani, možda i zato što u svoje vreme nisu bili prepoznati kao književna dela – dakle, nešto što poput historiografije i epike zaslužuje da se prepisuje i čuva – ili što se, kao u slučaju *Ustava atinskog*, nisu vezali za imena koja bi im osigurala opstanak. Valja takođe naglasiti da je prozni oblik političkih spisa u Stesimbrotovo i Pseudo-Ksenofontovo doba relativno nov izum, s obzirom na to da se politička misao dotad izražavala mahom pesničkim formama – elegijom, epigramom ili komedijom.

Problemi autorstva i datovanja

Ostaje nerazjašnjeno zašto je u antici ovaj spis pripisan Ksenofontu, s obzirom na »bolan stilski nesklad«¹⁶ između ovoga pisca i anonima. U traženju razloga za pogrešnu autorizaciju prvo se pomišlja na Ksenofontovu oligarhijsku i lakonofilsku orijentaciju, te na njegov spis *Ustav lakedemonski* s kojim *Ustav atinski* kao da ide u paru, ali tome se protive očite stilske i jezičke razlike, kao i faktografske pojedinosti koje bi bile krupne greške da su zaista pisane u Ksenofontovo vreme, kada je demokratski poredak već uveliko bio u silaznoj putanji. Pa ipak, kad god su antički autori, poput filologa Poluksa (II vek n.e.) ili kompilatora Stobeja (V vek n.e.), citirali *Ustav atinski*, citirali su ga kao Ksenofontov,¹⁷ uprkos tome što je još sredinom I veka pre n.e. Demetrije iz Magnezije, prijatelj Tita Pomponija Atika, argumentovano odricao ovome autorstvo nad spisom.¹⁸

Ko bi, dakle, bio pravi autor *Ustava atinskog*? Do nesumnjivog i konačnog odgovora, svi se nevoljno slažu, verovatno nikad nećemo doći. Autor je tako vešto zamaskirao svaki trag svoje ličnosti i ostao dosledan uopštenim ili nedovoljno konkretnim izjavama da je veoma teško odrediti bliži istorijski kontekst spisa i u okviru njega tragati za identitetom

¹⁵ Ibid., 328. Takođe Treu, st. 1942.

¹⁶ Bowersock, 461.

¹⁷ Treu, st. 1930.

¹⁸ Upor. Diog. Laer. 2, 57. Navodeći Ksenofontova dela, on za *Ustav atinski* dodaje: »Za ovu poslednju knjigu Demetrije iz Magnezije tvrdi da nije Ksenofontovo delo« (prev. Albin Vilhar), ali ništa podrobnije o tome ne kaže.

»starog oligarha«. Osim notorne činjenice da je pripadnik aristokratske oligarhije i posednik privatne, očito trgovačke flote (II 11, 12), kao i da ima nekakve veze sa Spartom (čuvano i pomalo nejasno mesto o robovima koji se plaše svojih gospodara, I 11), o autoru iz samog spisa ne saznajemo ništa drugo. Nemoguće ga je dovesti i u ličnu vezu s bilo kojim od tadašnjih političara jer, kako to primećuje Treu, lična imena u spisu potpuno izostaju.¹⁹ Ne spominje se poimence nijedan arhont, nijedan strateg, nijedna važna ličnost poput Klistena, Temistokla, Kimona, Efijalta, Tukidida ili samog Perikla, nijedan stranac poput Arhidama ili Braside, doslovce niko.²⁰ Od prve rečenice, kojom naznačuje temu spisa iznoseći da je atinski narod svojom voljom izabrao demokratsko uređenje, pa do samog kraja – jedini subjekat su »Atinjani«, tj. »demos«. Na dva mesta, doduše, anonim koristi prvo lice množine (I 12: »uveli smo ravnopravnost među robovima i slobodnim ljudima«; II 12: »naši neprijatelji«), a u drugom navedenom pasusu i prvo lice jednine (»moji brodovi«), iz čega bi se, dakle, zaključilo da je i on Atinjanin, premda Bowersock nalazi u njegovom jeziku tragove jonskog dijalekta.²¹ Kako god bilo, sve spekulacije o autorovom identitetu, koje su išle dotle da su iza Pseudo-Ksenofonta prepoznavale oligarha Tukidida, istoričara Tukidida, pa i Alkibijada, ostaju nedokazive i u domenu nagađanja.

Slično se može reći i za problem preciznog datovanja. Ovde je ipak malo bolja situacija jer znamo da je spis sastavljen negde u drugoj polovini V veka, ali kada tačno – ostaje neizvesno. Problem je posebno otežan okolnošću da je spis anonim i da se u njemu ne pominju nikakva imena. Nadalje, *Ustav atinski* nije retrospektivno istorijsko delo i u njemu, izuzev tri pojedinosti, nema pomena konkretnih istorijskih zbivanja, što nas ostavlja s autorovim insinacijama i uvijenim optužbama, koje se mogu odgonetati ovako ili onako, s više ili manje sigurnosti. Sva tri istorijska primera koje anonim samo navodi, ali ne razrađuje, nalaze se pred sam kraj spisa (III 11) i govore o lošem iskustvu atinskih demo-

¹⁹ Treu, st. 1948.

²⁰ Na jednom mestu (II 19) nalazimo nejasnu, kao iz konteksta istrgnutu izjavu o »nekima koji su iskreno naklonjeni narodu iako ne potiču iz njegovih redova«, u čemu su neki videli aluziju na Perikla.

²¹ Bowersock, 461.

krata sa stranim oligarhijama kojima su pritali u pomoć. Pomen Beotije i Mileta toliko je oskudan da autori nisu sasvim saglasni o čemu se radi²², dok je samo treći primer jasno prepoznatljiv: reč je o tzv. trećem mesenskom ratu, pobuni Mesenjana 462. godine, kada su Atinjani, na Kimonov predlog, poslali Spartancima vojnu pomoć i tom prilikom neslavno prošli. U svakom slučaju, sva tri primera datiraju iz šezdesetih i pedesetih godina V veka, te nisu od velike pomoći pri bližem određivanju perioda u kojem je traktat mogao biti napisan, budući da je gotovo sigurno znatno poznijeg datuma.

Kao izvestan, premda opet suviše rastegljiv *terminus post quem* često se uzima prva rečenica spisa, u kojoj autor izražava svoje neslaganje sa demokratskim državnim uređenjem koje su *izabrali* Atinjani. Za neke to znači 462. godinu i zakon o Areopagu, dok je za druge to 443. i ostrakizam Tukidida, mada su predlagani i neki drugi datumi.²³ Čini se da je nešto bolja situacija u pogledu procene donje vremenske granice datovanja: sasvim je jasno da spis nije mogao biti napisan posle 413. godine i siciliske katastrofe, jer bi se to kosilo s njegovom osnovnom temom, a to je svemoć atinske mornarice. Malo bliži *terminus ante quem* mogla bi biti 424. godina, kad je Brasida izveo uspešan marš preko cele Grčke (što anonim načelno drži neizvodljivim, II 5), ili 425, kada je Kleon izabran za stratega, a Pseudo-Ksenofont izričito tvrdi da se demos klonio te službe. S druge strane, te i prethodne godine Demosten je pustošio obale Peloponeza i osvojio Pil, a neki vide odeljak II 13 kao anonimovu aluziju na ta zbivanja.²⁴ Još jedan predloženi *terminus post quem* jeste 432. godina, kada je osnovana Halkidska liga, što anonim možda ima na umu kad govori o »mogućnosti podaničkih gradova na kopnu da se ujedine« (II 2). Naizgled je od pomoći i teza o narodnoj cenzuri komedije, ali takvih mera je verovatno bilo više i u različita vremena (pogotovo u periodu 440–437), te ovo mesto nije baš pouzdan oslonac pri datovanju.²⁵

²² U slučaju Beotije, Bowersock, 505, pretpostavlja da je reč o zbivanjima iz 456–446, dok Treu, st. 1947, navodi godinu 457. U slučaju Mileta, prvi daje godinu 456, a drugi 450/49.

²³ Treu, st. 1948-9. Upor. i Bowersock, 465. On je sklon da nastanak spisa veže upravo za period neposredno posle Tukididovog progonstva.

²⁴ Bowersock, 464.

²⁵ Nav. mesto. Upor. i OCD3, 762, s.v. *Intolerance, intellectual and religious*, kao i 368.

Možda najviše osnova imaju pretpostavke da *Ustav atinski* datira s početka tzv. Arhidamovog rata, iz vremena kad se počinjalo s primenom Periklove ratne strategije. U odeljcima II 14 i II 16 anonim kao da ima na umu slivanje atičkog seljaštva unutar atinskih bedema i ostavljanje njegovih imanja na milost i nemilost spartanskoj vojsci. Govoreći kao o nečemu što se dešava *sada*, on izričito spominje pustošenje atičke zemlje i premeštanje pokretne imovine na ostrva, što se podudara s Tukididovim izveštajem o prebacivanju sitne stoke i tegleće marve na Eubeju i susedna ostrva.²⁶ Ovome u prilog govori i detalj o Veću koje mora pretresati mnoga pitanja »o ratu« (III 2). U tom slučaju bi, kao što smo rekli, neshvatljiva bila piščeva opaska o bezbrižnosti demosa (ὁ δὲ δῆμος... ἀδεῶς ζῆ, II 14), zatvorenog među zidine grada kojim besni kuga. No, to je možda samo zloba i preterivanje, što bi bilo u skladu s prevlađujućim tonom spisa.

Nijedna od ovih pretpostavki ne vodi jasnom zaključku o vremenu kada je »stari oligarh« napisao svoj pamflet, a još manje kad ga je objavio (ako ga je uopšte on objavio). To, međutim, nimalo ne oduzima od upečatljivosti njegovog jedinstvenog svedočanstva iz prve ruke, koje Vilamovic upravo zato naziva *aureus libellus*, premda je bilo pokušaja da se *Ustavu atinskom* odrekne autentičnost istorijskog izvora, i to pre svega na temelju velike sličnosti između pojedinih delova Tukididovog *Peloponeskog rata* i ovog spisa.²⁷

Kompozicija i stil spisa. Problemi sa određivanjem žanra

Ustav atinski podeljen je u tri poglavlja, koja redom obrađuju ove teme:

I 1–13 povlašćena pozicija demosa u državi i preimućstva koja je sebi osigurao naspram »obespravljene« aristokratije; ovde autor formuliše svoj osnovni, naizgled protivrečan stav – da je demokratija loš, ali u trenutnim okolnostima veoma efikasan vid državnog uređenja, kojeg se demos valjano pridržava. Tu je i odeljak o poziciji robova u Atini i njihovoj tobožnjoj ravnopravnosti sa građanima (I 10-12).

²⁶ Thuc. II 14.

²⁷ OCD3, 1064. Autor tog članka, Hornblower, naziva takvo gledište jeretičkim.

I 14–18 odnosi sa saveznicima, najozbiljniji problem Atinjana i centralna tema spisa; politika mešanja u unutrašnje stvari savezničkih polisa, podržavanje njihovih demokratskih i osujećivanje oligarhijskih elemenata; slobodno raspolaganje savezničkim novcem dobijenim kroz foros (I 15); primoravanje saveznika da sudske parnice rešavaju u Atini, iz čega demos izvlači višestruke koristi, lukrativne i političke.

I 19–20 važne napomene o tome kako su Atinjani zbog svojih interesa u inostranstvu »naučili da rukuju veslom«, talasocentrična organizacija atinskog društva, uvod u drugo poglavlje i drugu veliku temu spisa – atinsku pomorsku dominaciju.

II 1–6 razmatraju se uzroci atinske strateške superiornosti kako u odnosu na kopnene, tako i na ostrvske podanike: svesno potiskujući hoplitske elemente svoje vojske u drugi plan, Atina koristi mornaricu da kontroliše puteve snabdevanja i komunikacije svih svojih podanika, što je dovodi u poziciju da preti, postavlja ultimatum i osujećuje pokušaje pobunjeničkog udruživanja. Flota joj takođe omogućava da protiv neprijatelja izvodi ekstenzivne i sporadične akcije, kao i da sebi obezbeđuje alternativne izvore snabdevanja.

II 7–10 digresija o raskalašnosti života koji vodi demos: mešanje s drugim narodima donelo mu je mnoštvo novih navika, koje po anonimu kvare čistotu atinske tradicije i jezika. Pored tog nedostojnog sinkretizma, demos je javna žrtvoprinošenja pretvorio u priliku da se puk neograničeno opija i prejeda, a posvud gradi rvališta i kupatila u kojima, po ugledu na bogataše, do mile volje uživa.

II 11–12 monopol u snabdevanju sirovinama; u ovom odeljku pisac navodi sebe, možda i donekle samokritički, kao primer za blagostanje koje Atinjani uživaju bez mnogo truda, samo zahvaljujući svojoj poziciji monopolista.²⁸

II 13 deo koji tematski pripada odeljku II 1–6.

II 14–16 razmatranje onoga što autor smatra jedinom slabom tačkom atinske imperije – njenog geografskog položaja; da se nalazi na ostrvu, ne bi morala da se plaši napada ili odmazde kopnenih neprijatelja, niti

²⁸ Upor. Lesky, 447. Pojedini pripadnici oligarhije pristali su manje ili više otvoreno da sklope mir s demosom i time osiguraju svoju poziciju u izmenjenim okolnostima. Navedeni deo pamfleta možda objašnjava zašto u njemu nema nijednog imena: autor nije hteo da dođe u opasnost da se lično zameri bilo kojem od demokratskih prvaka.

izdajstva domaćih oligarha. Ovaj odeljak je do te mere sličan Periklovom prvom govoru kod Tukidida²⁹ (premda nije jedini takav) da se među autorima, kao što smo rekli, pomišljalo i na mogućnost neke vrste plagijata, tj. spisa izmeštenog iz vremena o kojem govori. No, takva podudaranja, ističe Lesky, možda samo odražavaju kontroverzije tog vremena, neizbežne teme u svakom diskretnijem razgovoru oprezne aristokratije.³⁰

II 17 opaske na račun prevrtljivosti atinskih državnih organa, kojima zbog pluralizma u procesu odlučivanja uvek ostaje mogućnost da izvršavaju odluke koje su doneli; moguće da tu autor ima na umu mehanizam »tužbe protiv onih koji su predložili loše zakone« (v. gore), koji je bez sumnje bio često zloupotrebljavan.

II 18 o cenzuri koju narodna vlast vrši nad komedijom; aluzija na težnje demokrata da komediju učine sredstvom napada na oligarhiju.

II 20 kritika onih »koji nisu iz naroda, a izabrali su da radije žive u demokratiji«; iza ove insinuacije mogao bi se kriti Perikle, ili možda prebogat Nikija, ili čak i Alkibijad ako spis potiče iz kasnijeg vremena, ali kao i u ostalim slučajevima, anonimove reči dovoljno su uopštene da u njima možemo prepoznati bezmalo koga želimo.

III 1–5 na početku trećeg poglavlja struktura se zatvara konstatacijom kojom je i započet spis: autor ne odobrava demokratiju, ali ona očito sasvim dobro funkcioniše. Sledi, međutim, pomalo nekonsekventan niz kritika na račun neažurnosti atinskih institucija, koje ne omogućavaju savezničkom življu pristiglom u Atinu da završi poslove zbog kojih je došao. Zaključivanje poslova kasni jer Atinjani imaju mnoštvo svetkovina koje treba održati, mnoštvo parnica i saslušanja, mnoštvo pitanja koja Veće mora da razmotri (naglašena je naplata forosa), a nije nezamislivo ni momenat korupcije: »U Atini se«, kaže anonim, i u tome zvuči veoma savremeno, »mnogo toga postiže novcem.«

III 6–9 nastavak prethodnog izlaganja, s naglaskom na kritici onoga što bi se moglo nazvati glomaznom atinskom birokratijom; procedura obavljanja različitih državnih poslova razdvojena je na mnoštvo plaćenih službenika sklonih korupciji i to otežava funkcionisanje sistema; nužnost demokratskog (dakle, birokratizovanog) »pretresanja« svakog

²⁹ Thuc. I 143.

³⁰ Lesky, 448. Što se tiče sumnji u istorijsku autentičnost, v. nap. 27.

pojedinih slučajeva pri izboru trijerarhâ ili zatvorskih čuvara, pri određivanju statusa siročadi (koja se izdržava iz državne kase) itd. dovodi pisca do zaključka da »stvari u Atini i ne mogu stajati drugačije nego što su u ovome trenutku«, te da nikakve krupne promene nisu moguće a da se ne naruši sama suština državnog uređenja. Ovo je važna opaska, jer uvodi u krajnji zaključak *Ustava atinskog*, a taj je da su oligarhijske snage u Atini trenutno suviše nemoćne da bi išta pokušale oko državnog prevrata. Autor otvoreno upozorava političke istomišljenike da se ne igraju planovima o prevratu bez poznavanja teškoća koje on implicira.³¹ Konačni zaključak je, međutim, na trenutak odložen jer Pseudo-Ksenofont ima još jednu ili dve zamerke pre no što završi spis:

III 10–11 još jednom ponovljena misao o uplitanju Atinjana u unutrašnje stvari saveznika i podršci njihovim demokratskim elementima, ovoga puta ilustrovana jedinim konkretnim istorijskim primerima (o čemu je već bilo reči), koji treba da ukažu na to da nema i ne može biti zajedničkog jezika između demokratije i oligarhije.

III 12–13 najzad, najavljeni zaključak, izveden iz priče o nezakonitom lišavanju građana njihovih prava; lucidno poigravanje pojmom zakonitosti u uslovima demokratske vlasti (kako je moguće da mnogo *naroda* bude lišeno građanskih prava na nezakonit način, kad je upravo *narod* taj koji donosi zakone?) i sumorna, upečatljiva završnica, koja gotovo karikira pojam οἱ ὀλίγοι: »potrebno je više od nekolicine da bi se udarilo na atinsku demokratiju.«

Kompozicija spisa očito je pažljivo razrađena. Kao što ističe Lesky, pozivajući se na radove R. Katičića i H. Haftera, primetna je, uprkos labavom nizanju misli, ona ista prstenasta kompozicija koja se često sreće u arhajskom pesništvu.³² Autor zatvara krug istovetnom tvrdnjom na početku prvog i trećeg poglavlja. To, međutim, ne umanjuje utisak izvesnog nereda u raspoređivanju građe, jer anonim često sam sebi upada u misao i prekida je, a još češće se ponavlja, katkad zapadajući u protivrečnost, kako smo to pokazali na primeru III 1–5. I Bowersock priznaje da je u spisu primetna briga za strukturu, ali očito nedovoljno uspešna,

³¹ Lesky, 448. Upravo ta mešavina defetizma i političkog realizma čini ovaj pamflet nevoljnom pohvalom atinskoj demokratiji.

³² Lesky, 448. O prelasku političkog spisa kao žanra iz poezije u prozu već je bilo reči.

jer se iznošenje argumenata odlikuje nezgrapnošću i manjkom elegancije.³³ Ima tu i traženih kontrasta i antiteza, a očita je i atička težnja ka jasnoći i aktuelnosti, ali ona stoji u suprotnosti »sa nespretnošću rečeničnih veza i tvorbom perioda«. ³⁴ Kolokvijalnost izraza možda je najviše uočljiva u brojnim ponavljanjima, koliko god repeticija kao stilski izraz bila prisutna u klasičnoj prozi. To se najbolje vidi po izrazima koji zvuče bezmalo kao poštapalice u usmenom govoru, poput onoga περί δέ (»a što se tiče«), ἔπειτα δέ (»a zatim i«), ἔτι δέ (»a još i to što«), ili πρὸς δὲ τούτοις (»a uz to«), kojima autor veoma često započinje misaone celine. Iz svega toga proizlazi da »starom oligarhu« pisana reč nije bila osnovna vokacija, a Treu postavlja i pitanje karaktera njegovog školskog obrazovanja.³⁵ No, možda je ipak više reč o nedozrelosti istorijskog trenutka nego o individualnom manjku obrazovanja: nema sumnje da čitanjem *Ustava atinskog* prisustvujemo rađanju atičke prozne književnosti, pod snažnim uticajem jonske, u vreme dok još nije ostvaren sklad između sadržaja i forme dela. Klasična atička proza, zaključuje Lesky, biće dostignuta tek u četvrtom veku.³⁶

Konačno, ostaje otvoreno i pitanje žanra. Pomalo agnostički, Hornblower napominje da je teško bilo gde svrstati ovu raspravu, budući da ništa slično nije sačuvano iz tog doba, a da nije bilo ni njenih nastavljača u okvirima poznije antidemokratske misli.³⁷ Kao što smo već rekli, u pitanju nije nikakav teorijsko-politički ili istorijsko-politički traktat, poput istoimenog Aristotelovog dela. Pamfletski ton spisa otkriva da je on morao biti namenjen uskom krugu istomišljenika, ali u kojoj formi? Nekoliko primera obraćanja u drugom licu jednine (I 8, 9, 11) stvaraju utisak da pisac nekoga oslovljava, a tome doprinosi i gotovo dijaloški karakter pojedinih deonica, gde se čini kao da polemički odgovara na primedbu sagovornika ili korespondenta. U tom smislu, Hornblower možda suviše problematizuje pitanje žanra te iznosi nedokazivu pret-

³³ Bowersock, 461. On taj momenat vidi kao ključan u razlikovanju Ksenofontove proze od one koju nalazimo u ovom spisu.

³⁴ Lesky, 449.

³⁵ Treu, st. 1976.

³⁶ Lesky, 449.

³⁷ OCD3, 1064.

postavku da je reč o primerku simpotičke literature, možda segmentu nekakvog dijaloga namenjenog da »zabavi«. ³⁸ No, sve i da je tekst bio namenjen čitanju na kakvoj gozbi zavereničkog tipa u nekoj od pritajenih heterija, teško da bi njegov sadržaj mogao služiti da razgali zvanice. Vrednija je pažnje, međutim, hipoteza o segmentu veće, izgubljene celine. Traktat počinje neobično, partikulom δέ (Περί δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, »A što se tiče atinskog državnog uređenja...«), koja nadovezuje sadržaj rečenice u kojoj stoji na sadržaj prethodne. ³⁹ Pogreška autora, neuobičajena upotreba partikule, ili drugi deo veće celine? Pitanje ostaje otvoreno. Takođe je upadljivo da se u I 11 autor obraća nekome ko, reklo bi se, živi u Sparti (»U Lakedemonu se moj rob tebe plašio«). Da li iz toga treba izvući zaključak da se pisac obraća (piše?) nekom svom poznaniku Spartancu? Ponovo, premalo je elemenata za čvršći zaključak.

Najzad, nekoliko reči o vokabularu koji Pseudo-Ksenofont upotrebljava i o problemima koje to nameće pri prevođenju njegovog spisa. Politički pojmovi u tekstu duboko su prožeti etičkim nazorima autora (zaoštrenim do krajnje subjektivnosti), te tako politički neprijatelji nikada nisu samo to, već mnogo više: nosioci propasti i haosa, rušioci reda i tradicije, primitivni, lenji i ništa bolji od varvara, dok njihove protivnike oligarhe krasi sve suprotne osobine. Terminologija otkriva nerazmrsivo klupko političkih i etičkih ubeđenja: oligarsi su uvek οἱ γενναῖοι (»plemenita roda«), χρηστοί (»čestiti«), βέλτιστοι (»najvrliji«), δυνάμειοι (»najsposobniji«) i tek ponekad ὀλίγοι (dakle, oligarsi, elita), dok su demokrate bez izuzetka οἱ πονηροί (»ološ«), πένητες (»sirotinja«), τὸ πλῆθος (»rulja, svetina«), οἱ χείρους (»rđa«) ili δημοτικοί (»puk«). Ovo postaje poseban problem pri prevođenju termina δῆμος, pošto ga autor koristi čas u tehničkom, političkom smislu (= narod kao nosilac vlasti), čas u moralnom, pežorativnom smislu (= narod kao primitivna rulja, svetina), te se u prevođenju moraju koristiti obe varijante, u zavisnosti od konteksta (a ponegde, gde to nije zadiralo u probleme fleksije pozajmljenica, koristili smo i termin *demos*). Još jedan problem predstavlja

³⁸ Nav. mesto. Iz ove tačke on dalje problematizuje vrednost teksta kao istorijskog svedočanstva.

³⁹ Up. Treu, st. 1979; takođe I. D. Denniston, *The Greek Particles*², 1954, 172 i d.: »Inceptive δέ«.

prevođenje termina φόρος, koji je, kao što smo rekli, vrlo brzo prestao da znači »doprinosa« i poneo značenje poreza, nameta. Pošto je, međutim, reč o pojavi usko vezanoj za određen istorijski kontekst i okolnosti, te bi bila greška poistovetiti je s porezom u uobičajenom smislu te reči, odlučili smo se za upotrebu pozajmice takve kakva je već dospela u naše istorijske priručnike⁴⁰, uprkos problemima koje nameće fleksija stranih reči u srpskom jeziku.

Za kraj, spomenimo da je prevod težio da prenese, koliko je god to bilo moguće, sve stilske manjkavosti, nezgrapnosti, ponavljanja i nedorečenosti originala. Negde su te nedorečenosti takve da bi ih teško bilo moguće i »popraviti«, kada bi prevod tome težio. »Izuzetno je težak i nelagodan«, zaključuje prevodilac Bowersock, »pokušaj da se govori jezikom Pseudo-Ksenofonta. (...) Prevodilac ne sme pogrešno da predstavi autora, čak ni s ciljem da ga popravi. Iz tog razloga, prevod koji je pred čitaocem odiše stilom koji nema ničeg zajedničkog s prevodiočevim.«⁴¹ Ove reči ne navodimo kao opravdanje, već kao još jedno svedočanstvo o književno-istorijskoj i jezičko-stilskoj jedinstvenosti teksta koji je do nas došao pod naslovom *Ustav atinski*.⁴²

Korišćena literatura

A. Lesky, *Povijest grčke književnosti*, Zagreb 2001.

G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus (izd.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe, 18, Stuttgart 1967.

G. W. Bowersock, *Pseudo-Xenophon, Constitution of the Athenians*, new edition with introduction and translation, in *Xenophon: Vol. VIII, Scripta Minora*, Loeb Classical Library, 1968.

S. Hornblower, A. Spawforth (izd.), *The Oxford Classical Dictionary*³, Oxford 2003.

⁴⁰ Upor. npr. V. V. Struve, D. P. Kalistov, *Stara Grčka*, Sarajevo 1962.

⁴¹ Bowersock, 469.

⁴² Za detaljnu bibliografiju o pseudo-Ksenofontu v. OCD3, 1064; Treu, st. 1029; Lesky, 449.

Pseudo-Xenophon's Constitution of the Athenians and the problems of its interpretation

Being an introduction to the first Serbian translation of Pseudo-Xenophon's *Constitution of the Athenians*, this text aims to provide the reader with all the necessary information regarding the historical context, authorship, dating, composition and genre. Except for the broader historical context, none of those questions have been answered conclusively. It is shown that the script was written sometime between 450's and 420's BC by a member of the Athenian oligarchic opposition, and that it is more of a political pamphlet than a theoretical treatise. Preserved among the works of Xenophon, it refuses all scientific attempts of attribution and to date remains anonymous. The same is with the attempts of a more accurate dating, since there are no names or recognizable contemporary historical events mentioned in the text. The only indisputable issue is the theme itself: the work aims to show how lower classes at Athens rule the State in their own interests, and to stress the connection between the Athenian see power and democracy. The Athenian relationships with their allies are also elaborately discussed, along with different ways of their exploitation. The final point is however somewhat paradoxical: while strongly opposing the democratic régime at Athens, the author admits that, given the present circumstances, it is highly efficient and almost impossible to throw off.

[Ξενοφώντος] Ἀθηναίων πολιτεία

1 Περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι μὲν εἴλοντο τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας οὐκ ἐπαινῶ διὰ τόδε, ὅτι ταῦθ' ἐλόμενοι εἴλοντο τοὺς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστούς· διὰ μὲν οὖν τοῦτο οὐκ ἐπαινῶ. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἔδοξεν οὕτως αὐτοῖς, ὡς εὖ διασώζονται τὴν πολιτείαν καὶ τὰλλα διαπράττονται ἃ δοκοῦσιν ἀμαρτάνειν τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι, τοῦτ' ἀποδείξω.

2 Πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἐρῶ, ὅτι δικαίως <δοκοῦσιν> αὐτόθι [καί] οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλέον ἔχειν τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τόδε, ὅτι ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνήται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ πρῶραται καὶ οἱ ναυπηγοί, – οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὀπλίται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί. ἐπειδὴ οὖν ταῦτα οὕτως ἔχει, δοκεῖ δίκαιον εἶναι πᾶσι τῶν ἀρχῶν μετεῖναι ἔν τε τῷ κλήρῳ καὶ ἐν τῇ χειροτονίᾳ, καὶ λέγειν ἐξεῖναι τῷ βουλομένῳ τῶν πολιτῶν. **3** ἔπειτα ὀπόσαι μὲν σωτηρίαν φέρουσι τῶν ἀρχῶν χρησταὶ οὔσαι καὶ μὴ χρησταὶ κίνδυνον τῷ δήμῳ ἅπαντι, τούτων μὲν τῶν ἀρχῶν οὐδὲν δεῖται ὁ δῆμος μετεῖναι – οὔτε τῶν στρατηγιῶν κλήρῳ οἴονταί σφισι χρῆναι μετεῖναι οὔτε τῶν ἵππαρχιῶν· γινώσκει γὰρ ὁ δῆμος ὅτι πλείω ὠφελεῖται ἐν τῷ μὴ αὐτὸς ἄρχειν ταύτας τὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἐὰν τοὺς δυνατωτάτους ἄρχειν· ὀπόσαι δ' εἰσὶν ἀρχαὶ μισθοφορίας ἔνεκα καὶ ὠφελείας εἰς τὸν οἶκον, ταύτας ζητεῖ ὁ δῆμος ἄρχειν.

4 ἔπειτα δὲ ὁ ἔνιοι θαυμάζουσιν ὅτι πανταχοῦ πλέον νέμουσι τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ δημοτικοῖς ἢ τοῖς χρηστοῖς, ἐν αὐτῷ τούτῳ φανοῦνται τὴν δημοκρατίαν διασώζοντες. οἱ μὲν γὰρ πένητες καὶ οἱ δημόται καὶ οἱ χεῖρους εὖ πράττοντες καὶ πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι γιγνώμενοι τὴν δημοκρατίαν αὔξουσιν· ἐὰν δὲ εὖ πράττωσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοί, ἰσχυρὸν τὸ ἐναντίον σφίσιν αὐτοῖς καθιστᾶσιν οἱ δημοτικοί. **5** ἔστι δὲ πάση γῆ τὸ βέλτιστον ἐναντίον τῇ δημοκρατίᾳ· ἐν γὰρ τοῖς βελτίστοις ἐνὶ ἀκολασίᾳ τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά, ἐν δὲ τῷ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία

καὶ πονηρία· ἢ τε γὰρ πενία αὐτοὺς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχροῦ καὶ ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἡ ἀμαθία <ἢ> δι' ἔνδειαν χρημάτων ἐνίοις τῶν ἀνθρώπων.

6 εἶποι δ' ἄν τις ὡς ἐχρῆν αὐτοὺς μὴ εἶναι λέγειν πάντας ἐξῆς μηδὲ βουλεύειν, ἀλλὰ τοὺς δεξιωτάτους καὶ ἄνδρας ἀρίστους. οἱ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄριστα βουλεύονται ἐὼντες καὶ τοὺς πονηροὺς λέγειν. εἰ μὲν γὰρ οἱ χρηστοὶ ἔλεγον καὶ ἐβουλεύοντο, τοῖς ὁμοίοις σφίσιν αὐτοῖς ἦν ἀγαθὰ, τοῖς δὲ δημοτικοῖς οὐκ ἀγαθὰ· νῦν δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστάς, ἀνθρώπος πονηρός, ἐξευρίσκει τὸ ἀγαθὸν αὐτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ. **7** εἶποι τις ἄν, Τί ἄν οὖν γνοίῃ ἀγαθὸν αὐτῷ ἢ τῷ δήμῳ τοιοῦτος ἀνθρώπος; οἱ δὲ γινώσκουσιν ὅτι ἡ τούτου ἀμαθία καὶ πονηρία καὶ εὐνοία μᾶλλον λυσιτελεῖ ἢ ἡ τοῦ χρηστοῦ ἀρετὴ καὶ σοφία καὶ κακόνοια. **8** εἶη μὲν οὖν ἄν πόλις οὐκ ἀπὸ τοιούτων διαιτημάτων ἢ βελτίστη, ἀλλ' ἡ δημοκρατία μάλιστ' ἄν σώζοιτο οὕτως. ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ εὐνομουμένης τῆς πόλεως αὐτὸς δουλεύειν, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρχειν, τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει· ὁ γὰρ σὺ νομίζεις οὐκ εὐνομεῖσθαι, αὐτὸς ἀπὸ τούτου ἰσχύει ὁ δῆμος καὶ ἐλεύθερός ἐστιν. **9** εἰ δ' εὐνομίαν ζητεῖς, πρῶτα μὲν ὄψει τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας· ἔπειτα κολάσουσιν οἱ χρηστοὶ τοὺς πονηροὺς καὶ βουλεύσουσιν οἱ χρηστοὶ περὶ τῆς πόλεως καὶ οὐκ ἐάσουσι μαινομένους ἀνθρώπους βουλεύειν οὐδὲ λέγειν οὐδὲ ἐκκλησιάζειν. ἀπὸ τούτων τοίνυν τῶν ἀγαθῶν τάχιστ' ἄν ὁ δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι.

10 Τῶν δούλων δ' αὖ καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθήνησιν ἀκολασία, καὶ οὔτε πατάξαι ἔξεστιν αὐτόθι οὔτε ὑπεκστήσεται σοὶ ὁ δοῦλος. οὗ δ' ἔνεκέν ἐστι τούτο ἐπιχώριον ἐγὼ φράσω. εἰ νόμος ἦν τὸν δοῦλον ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου τύπτεσθαι ἢ τὸν μέτοικον ἢ τὸν ἀπελεύθερον, πολλάκις ἄν οἴηθεις εἶναι τὸν Ἀθηναῖον δοῦλον ἐπάταξεν ἄν· ἐσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν βελτίους εἰσίν. **11** εἰ δέ τις καὶ τοῦτο θαυμάζει, ὅτι ἐῶσι τοὺς δούλους τρυφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς διαιτᾶσθαι ἐνίοις, καὶ τοῦτο γνώμη φανείεν ἄν ποιοῦντες. ὅπου γὰρ ναυτικὴ δύναμις ἐστίν, ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα λαμβάνωμεν <ὧν> πράττη τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφιέναι. ὅπου δ' εἰσὶ πλούσιοι δοῦλοι, οὐκέτι ἐνταῦθα λυσιτελεῖ τὸν ἐμὸν δοῦλον σὲ δεδιέναι· ἐν δὲ τῇ Λακεδαιμόνι ὁ ἐμὸς δοῦλος σ' ἔδε-

δοίκει· ἐὰν δὲ δεδίη ὁ σὸς δούλος ἐμέ, κινδυνεύσει καὶ τὰ χρήματα δίδοναι τὰ ἑαυτοῦ ὥστε μὴ κινδυνεύειν περὶ ἑαυτοῦ. **12** διὰ τοῦτ' οὖν ἰσηγορίαν καὶ τοῖς δούλοις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ἐποιήσαμεν καὶ τοῖς μετοίκους πρὸς τοὺς ἀστούς, διότι δεῖται ἢ πόλις μετοίκων διὰ τε τὸ πλῆθος τῶν τεχνῶν καὶ διὰ τὸ ναυτικόν· διὰ τοῦτο οὖν καὶ τοῖς μετοίκους εἰκότως τὴν ἰσηγορίαν ἐποιήσαμεν.

13 Τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, γνούς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν. ἐν ταῖς χορηγίαις αὖ καὶ γυμνασιαρχίαις καὶ τριηραρχίαις γινώσκουσιν ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι καὶ τριηραρχοῦσιν, ὁ δὲ δῆμος τριηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοὶ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων καὶ ὀρχούμενος καὶ πλέων ἐν ταῖς ναυσίν, ἵνα αὐτὸς τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι πενέστεροι γίνωνται. ἐν τε τοῖς δικαστηρίοις οὐ τοῦ δικαίου αὐτοῖς μᾶλλον μέλει ἢ τοῦ αὐτοῖς συμφόρου.

14 Περὶ δὲ τῶν συμμάχων, ὅτι ἐκπλέοντες συκοφαντοῦσιν ὡς δοκοῦσι καὶ μισοῦσι τοὺς χρηστούς, γινώσκοντες ὅτι μισεῖσθαι μὲν ἀνάγκη τὸν ἄρχοντα ὑπὸ τοῦ ἀρχομένου, εἰ δὲ ἰσχύσουσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ὀλίγιστον χρόνον ἢ ἀρχὴ ἔσται τοῦ δήμου τοῦ Ἀθήνησι, διὰ ταῦτα οὖν τοὺς μὲν χρηστοὺς ἀτιμοῦσι καὶ χρήματα ἀφαιροῦνται καὶ ἐξελαύνονται καὶ ἀποκτείνουσι, τοὺς δὲ πονηροὺς αὖξουσιν. οἱ δὲ χρηστοὶ Ἀθηναίων τοὺς χρηστοὺς ἐν ταῖς συμμαχίαις πόλεσι σφάζουσι, γινώσκοντες ὅτι σφίσις ἀγαθὸν ἐστὶ τοὺς βελτίστους σφάζειν ἀεὶ ἐν ταῖς πόλεσιν. **15** εἶποι δέ τις ἂν ὅτι ἰσχύς ἐστὶν αὕτη Ἀθηναίων, ἐὰν οἱ σύμμαχοι δυνατοὶ ὦσι χρήματα εἰσφέρειν. τοῖς δὲ δημοτικοῖς δοκεῖ μείζον ἀγαθὸν εἶναι τὰ τῶν συμμάχων χρήματα ἕνα ἕκαστον Ἀθηναίων ἔχειν, ἐκείνους δὲ ὅσον ζῆν, καὶ ἐργάζεσθαι ἀδυνάτους ὄντας ἐπιβουλεύειν.

16 Δοκεῖ δὲ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων καὶ ἐν τῷδε κακῶς βουλευέσθαι, ὅτι τοὺς συμμάχους ἀναγκάζουσι πλεῖν ἐπὶ δίκας Ἀθήναζε. οἱ δὲ ἀντιλογίζονται ὅσα ἐν τούτῳ ἐνὶ ἀγαθὰ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων· πρῶτον μὲν ἀπὸ τῶν πρυτανείων τὸν μισθὸν δι' ἐνιαυτοῦ λαμβάνειν· εἴτ' οἴκοι καθήμενοι ἄνευ νεῶν ἐκπλου διοικοῦσι τὰς πόλεις τὰς συμμαχίδας, καὶ τοὺς μὲν τοῦ δήμου σφάζουσι, τοὺς δ' ἐναντίους ἀπολλύουσιν ἐν τοῖς δικαστηρίοις· εἰ δὲ οἴκοι εἶχον ἕκαστοι τὰς δίκας, ἄτε

ἀχθόμενοι Ἀθηναίοις τούτους ἂν σφῶν αὐτῶν ἀπώλλουσιν οἵτινες φίλοι μάλιστα ἦσαν Ἀθηναίων τῷ δήμῳ. **17** πρὸς δὲ τούτοις ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων τάδε κερδαίνει τῶν δικῶν Ἀθήνησιν οὐσῶν τοῖς συμμάχοις. πρῶτον μὲν γὰρ ἡ ἑκατοστή τῆ πόλει πλείων ἢ ἐν Πειραιεῖ· ἔπειτα εἴ τῳ συνοικία ἐστίν, ἄμεινον πράττει· ἔπειτα εἴ τῳ ζευγὸς ἐστίν ἢ ἀνδράποδον μισθοφοροῦν· ἔπειτα οἱ κήρυκες ἄμεινον πράττουσι διὰ τὰς ἐπιδημίας τὰς τῶν συμμάχων. **18** πρὸς δὲ τούτοις, εἰ μὲν μὴ ἐπὶ δίκας ἦσαν οἱ σύμμαχοι, τοὺς ἐκπλέοντας Ἀθηναίων ἐτίμων ἂν μόνους, τοὺς τε στρατηγούς καὶ τοὺς τριηράρχους καὶ πρέσβεις· νῦν δ' ἠνάγκασται τὸν δῆμον κολακεύειν τὸν Ἀθηναίων εἰς ἕκαστος τῶν συμμάχων, γινώσκων ὅτι δεῖ [μὲν] ἀφικόμενον Ἀθήναζε δίκην δοῦναι καὶ λαβεῖν οὐκ ἐν ἄλλοις τισὶν ἄλλ' ἐν τῷ δήμῳ, ὅς ἐστι δὴ νόμος Ἀθήνησι· καὶ ἀντιβολῆσαι ἀναγκάζεται ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ εἰσιόντος του ἐπιλαμβάνεσθαι τῆς χειρὸς. διὰ τοῦτο οὖν οἱ σύμμαχοι δοῦλοι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων καθεστᾶσι μᾶλλον.

19 Πρὸς δὲ τούτοις διὰ τὴν κτῆσιν τὴν ἐν τοῖς ὑπερορίοις καὶ διὰ τὰς ἀρχὰς τὰς εἰς τὴν ὑπερορίαν λελήθασι μανθάνοντες ἐλαύνειν τὴ κώπη αὐτοὶ τε καὶ οἱ ἀκόλουθοι· ἀνάγκη γὰρ ἄνθρωπον πολλάκις πλέοντα κώπην λαβεῖν καὶ αὐτὸν καὶ τὸν οἰκέτην, καὶ ὀνόματα μαθεῖν τὰ ἐν τῇ ναυτικῇ· **20** καὶ κυβερνήται ἀγαθοὶ γίνονται δι' ἐμπειρίαν τε τῶν πλόων καὶ διὰ μελέτην· ἐμελέτησαν δὲ οἱ μὲν πλοῖον κυβερνῶντες, οἱ δὲ ὀλκάδα, οἱ δ' ἐντεῦθεν ἐπὶ τριήρεσι κατέστησαν· οἱ δὲ πολλοὶ ἐλαύνειν εὐθύς [ὡς] οἰοῖ τε εἰσβάντες εἰς ναῦς, ἅτε ἐν παντὶ τῷ βίῳ προμεμελετηκότες.

II Τὸ δὲ ὀπλιτικὸν αὐτοῖς, ὃ ἤκιστα δοκεῖ εὖ ἔχειν Ἀθήνησιν, οὕτω κατέστηκεν, καὶ τῶν μὲν πολεμίων ἥττους τε σφᾶς αὐτοὺς ἡγούνται εἶναι καὶ ὀλειζοῦς, τῶν δὲ συμμάχων, οἱ φέρουσι τὸν φόρον, καὶ κατὰ γῆν κρατιστεύουσι, καὶ νομίζουσι τὸ ὀπλιτικὸν ἀρκεῖν, εἰ τῶν συμμάχων κρείττονές εἰσι. **2** πρὸς δὲ καὶ κατὰ τύχην τι αὐτοῖς τοιοῦτον κατέστηκε· τοῖς μὲν κατὰ γῆν ἀρχομένοις οἷόν τ' ἐστὶν ἐκ μικρῶν πόλεων συνοικισθέντας ἀθρόους μάχεσθαι, τοῖς δὲ κατὰ θάλατταν ἀρχομένοις, ὅσοι νησιῶταί εἰσιν, οὐχ οἷόν τε συνάρασθαι εἰς τὸ αὐτὸ τὰς πόλεις· ἡ γὰρ θάλαττα ἐν τῷ μέσῳ, οἱ δὲ κρατοῦντες θαλασσοκράτορές εἰσιν· εἰ δ' οἷόν τε καὶ λαθεῖν συνελθοῦσιν εἰς ταῦτο τοῖς νησιώταις εἰς μίαν νῆσον, ἀπολοῦνται λιμῷ· **3** ὅποσαι δ' ἐν τῇ ἠπείρῳ εἰσι πόλεις ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόμεναι, αἱ μὲν μεγάλαι διὰ δέος

ἄρχονται, αἱ δὲ μικραὶ πάνυ διὰ χρεῖαν· οὐ γὰρ ἔστι πόλις οὐδεμία ἣτις οὐ δεῖται εἰσάγεσθαι τι ἢ ἐξάγεσθαι. ταῦτα τοίνυν οὐκ ἔσται αὐτῇ, ἐὰν μὴ ὑπήκοος ἦ τῶν ἀρχόντων τῆς θαλάττης. **4** ἔπειτα δὲ τοῖς ἄρχουσι τῆς θαλάττης οἷόν τ' ἔστι ποιεῖν ἅπερ τοῖς τῆς γῆς ἐνίοτε, τέμνειν τὴν γῆν τῶν κρειττόνων· παραπλεῖν γὰρ ἔξεστιν ὅπου ἂν μηδεὶς ἢ πολέμιος ἢ ὅπου ἂν ὀλίγοι, ἐὰν δὲ προσίωσιν, ἀναβάντα ἀποπλεῖν· καὶ τοῦτο ποιῶν ἦττον ἀπορεῖ ἢ ὁ πεζῆ παραβοηθῶν. **5** ἔπειτα δὲ τοῖς μὲν κατὰ θάλατταν ἄρχουσιν οἷόν τ' ἀποπλεῦσαι ἀπὸ τῆς σφετέρως αὐτῶν ὅποσον βούλει πλοῦν, τοῖς δὲ κατὰ γῆν οὐχ οἷόν τε ἀπὸ τῆς σφετέρως αὐτῶν ἀπελθεῖν πολλῶν ἡμερῶν ὁδόν· βραδείαι τε γὰρ αἱ πορεῖαι καὶ σίτον οὐχ οἷόν τε ἔχειν πολλοῦ χρόνου πεζῆ ἰόντα. καὶ τὸν μὲν πεζῆ ἰόντα δεῖ διὰ φιλίας ἰέναι ἢ νικᾶν μαχόμενον, τὸν δὲ πλέοντα, οὐ μὲν ἂν ἦ κρείττων, ἔξεστιν ἀποβῆναι, <οὐ δ' ἂν μὴ ἦ, μὴ ἀποβῆναι> ταύτη τῆς γῆς, ἀλλὰ παραπλεῦσαι, ἕως ἂν ἐπὶ φιλίαν χώραν ἀφίκηται ἢ ἐπὶ ἦττους αὐτοῦ. **6** ἔπειτα νόσους τῶν καρπῶν αἱ ἐκ Διὸς εἰσὶν οἱ μὲν κατὰ γῆν κράτιστοι χαλεπῶς φέρουσιν, οἱ δὲ κατὰ θάλατταν ῥαδίως. οὐ γὰρ ἅμα πᾶσα γῆ νοσεῖ ὥστε ἐκ τῆς εὐθηνούσης ἀφικνεῖται τοῖς τῆς θαλάττης ἄρχουσιν.

7 Εἰ δὲ δεῖ καὶ σμικροτέρων μνησθῆναι, διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης πρῶτον μὲν τρόπους εὐωχιῶν ἐξηῦρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλῃ ἄλλοις· <ἄσπε> ὅ τι ἐν Σικελίᾳ ἠδὲ ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδίᾳ ἢ ἐν τῷ Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἐν ἦθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης. **8** ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς· καὶ οἱ μὲν Ἑλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῆ καὶ διαίτη καὶ σχήματι χρώνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. **9** Θυσίας δὲ καὶ ἱερὰ καὶ ἑορτὰς καὶ τεμένη γνοῦς ὁ δῆμος ὅτι οὐχ οἷόν τε ἔστιν ἐκάστῳ τῶν πενήτων θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ἴστασθαι ἱερὰ καὶ πόλιν οἰκεῖν καλὴν καὶ μεγάλην, ἐξηῦρον ὅτῳ τρόπῳ ἔσται ταῦτα. θύουσιν οὖν δημοσίᾳ μὲν ἢ πόλις ἱερεῖα πολλά· ἔστι δὲ ὁ δῆμος ὁ εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα. **10** καὶ γυμνάσια καὶ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδίᾳ ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὐτῷ οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαιστρας πολλάς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας· καὶ πλείω τούτων ἀπολαύει ὁ ὄχλος ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες.

11 Τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἰοῖ τ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν

βαρβάρων. εἰ γὰρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ' εἴ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίνῳ πλουτεῖ πόλις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; ἐξ αὐτῶν μέντοι τούτων καὶ δὴ νῆές μοι εἰσι, παρὰ μὲν τοῦ ξύλα, παρὰ δὲ τοῦ σίδηρος, παρὰ δὲ τοῦ χαλκός, παρὰ δὲ τοῦ λίνον, παρὰ δὲ τοῦ κηρός. **12** πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοσε ἄγειν οὐκ ἔασουσιν οἵτινες ἀντίπαλοι ἡμῖν εἰσιν ἢ οὐ χρήσονται τῇ θαλάττῃ. καὶ ἐγὼ μὲν οὐδὲν ποιῶν ἐκ τῆς γῆς πάντα ταῦτα ἔχω διὰ τὴν θάλατταν, ἄλλ' οὐδεμία πόλις δύο τούτων ἔχει, οὐδ' ἔστι τῇ αὐτῇ ξύλα καὶ λίνον, ἀλλ' ὅπου λίνον ἔστι πλεῖστον, λεία χώρα καὶ ἄξυλος· οὐδὲ χαλκός καὶ σίδηρος ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως οὐδὲ τᾶλλα δύο ἢ τρία μᾶ πόλει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῇ, τὸ δὲ τῇ.

13 Ἔτι δὲ πρὸς τούτοις παρὰ πᾶσαν ἡπειρόν ἐστιν ἡ ἀκτὴ προύχουσα ἢ νῆσος προκειμένη ἢ στενόπορόν τι· ὥστε ἕξεστιν ἐνταῦθα ἐφορμοῦσι τοῖς τῆς θαλάττης ἄρχουσι λωβᾶσθαι τοὺς τὴν ἡπειρον οἰκοῦντας.

14 ἑνὸς δὲ ἐνδεεῖς εἰσιν· εἰ γὰρ νῆσον οἰκοῦντες θαλασσοκράτορες ἦσαν Ἀθηναῖοι, ὑπῆρχεν ἂν αὐτοῖς ποιεῖν μὲν κακῶς, εἰ ἐβούλοντο, πάσχειν δὲ μηδέν, ἕως τῆς θαλάττης ἦρχον, μηδὲ τμηθῆναι τὴν ἑαυτῶν γῆν μηδὲ προσδέχεσθαι τοὺς πολεμίους· νῦν δὲ οἱ γεωργοῦντες καὶ οἱ πλούσιοι Ἀθηναίων ὑπέρχονται τοὺς πολεμίους μᾶλλον, ὁ δὲ δῆμος, ἅτε εὖ εἰδὼς ὅτι οὐδὲν τῶν σφῶν ἐμπρήσουσιν οὐδὲ τεμοῦσιν, ἀδεῶς ζῆ καὶ οὐχ ὑπερχόμενος αὐτούς. **15** πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἑτέρου δέους ἀπηλλαγμένοι ἂν ἦσαν, εἰ νῆσον ᾤκουν, μηδέποτε προδοθῆναι τὴν πόλιν ὑπ' ὀλίγων μηδὲ πύλας ἀνοιχθῆναι μηδὲ πολεμίους ἐπεισεῖν· πῶς γὰρ νῆσον οἰκοῦντων ταῦτ' ἂν ἐγίγνετο; μηδ' αὖ στασιάσαι τῷ δήμῳ μηδέν, εἰ νῆσον ᾤκουν· νῦν μὲν γὰρ εἰ στασιάσαιεν, ἐλπίδα ἂν ἔχοντες ἐν τοῖς πολεμίοις στασιάσαιεν, ὡς κατὰ γῆν ἐπαξόμενοι· εἰ δὲ νῆσον ᾤκουν, καὶ ταῦτ' ἂν ἀδεῶς εἶχεν αὐτοῖς. **16** ἐπειδὴ οὖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἔτυχον οἰκήσαντες νῆσον, νῦν τάδε ποιῶσι· τὴν μὲν οὐσίαν ταῖς νήσοις παρατίθενται, πιστεύοντες τῇ ἀρχῇ τῇ κατὰ θάλατταν, τὴν δὲ Ἀττικὴν γῆν περιορῶσι τεμνομένην, γινώσκοντες ὅτι εἰ αὐτὴν ἐλεήσουσιν, ἑτέρων ἀγαθῶν μειζόνων στερήσονται.

17 Ἔτι δὲ συμμαχίας καὶ τοὺς ὄρκους ταῖς μὲν ὀλιγαρχουμέναις πόλεσιν ἀνάγκη ἐμπεδοῦν· ἦν δὲ μὴ ἐμμένωσι ταῖς συνθήκαις, ἢ ὑφ'

ὅτου ἀδικεῖ ὀνόματα ἀπὸ τῶν ὀλίγων οἱ συνέθεντο· ἄσσα δ' ἂν ὁ δῆμος σύνθηται, ἕξεστιν αὐτῶ ἐνὶ ἀνατιθέντι τὴν αἰτίαν τῶ λέγοντι καὶ τῶ ἐπιψηφίσαντι ἀρνεῖσθαι τοῖς ἄλλοις ὅτι Οὐ παρῆν οὐδὲ ἀρέσκει ἔμοιγε, ἃ συγκείμενα πυνθάνονται ἐν πλήρει τῶ δήμῳ, καὶ εἰ μὴ δόξαι εἶναι ταῦτα, προφάσεις μυρίας ἐξηύρηκε τοῦ μὴ ποιεῖν ὅσα ἂν μὴ βούλωνται. καὶ ἂν μὲν τι κακὸν ἀναβαίνει ἀπὸ ὧν ὁ δῆμος ἐβούλευσεν, αἰτιάται ὁ δῆμος ὡς ὀλίγοι ἄνθρωποι αὐτῶ ἀντιπράττοντες διέφθειραν, ἐὰν δέ τι ἀγαθὸν σφίσιν αὐτοῖς τὴν αἰτίαν ἀνατιθέασι.

18 Κωμωδεῖν δ' αὖ καὶ κακῶς λέγειν τὸν μὲν δῆμον οὐκ ἔωσιν, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἀκούωσι κακῶς, ἰδίᾳ δὲ κελεύουσιν, εἴ τις τινα βούλεται, εὖ εἰδότες ὅτι οὐχὶ τοῦ δήμου ἐστὶν οὐδὲ τοῦ πλήθους ὁ κωμωδούμενος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀλλ' ἢ πλούσιος ἢ γενναῖος ἢ δυνάμενος, ὀλίγοι δὲ τινες τῶν πενήτων καὶ τῶν δημοτικῶν κωμωδοῦνται, καὶ οὐδ' οὗτοι ἐὰν μὴ διὰ πολυπραγμοσύνην καὶ διὰ τὸ ζητεῖν πλέον τι ἔχειν τοῦ δήμου· ὥστε οὐδὲ τοὺς τοιοῦτους ἄχθονται κωμωδομένους.

19 φημὶ οὖν ἔγωγε τὸν δῆμον τὸν Ἀθήνησι γινώσκειν οἵτινες χρηστοὶ εἰσι τῶν πολιτῶν καὶ οἵτινες πονηροὶ γινώσκοντες δὲ τοὺς μὲν σφίσιν αὐτοῖς ἐπιτηδεῖους καὶ συμφόρους φιλοῦσι, κἂν πονηροὶ ᾧσι, τοὺς δὲ χρηστοὺς μισοῦσι μᾶλλον· οὐ γὰρ νομίζουσι τὴν ἀρετὴν αὐτοῖς πρὸς τῶ σφετέρῳ ἀγαθῷ πεφυκέναι, ἀλλ' ἐπὶ τῶ κακῷ· καὶ τοῦναντίον γε τούτου ἔνιοι, ὄντες ὡς ἀληθῶς τοῦ δήμου, τὴν φύσιν οὐ δημοτικοὶ εἰσι.

20 δημοκρατίαν δ' ἐγὼ μὲν αὐτῶ τῶ δήμῳ συγγινώσκω· αὐτὸν μὲν γὰρ εὖ ποιεῖν παντὶ συγγνώμη ἐστίν· ὅστις δὲ μὴ ὦν τοῦ δήμου εἴλετο ἐν δημοκρατουμένῃ πόλει οἰκεῖν μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένῃ, ἀδικεῖν παρεσκευάσατο καὶ ἔγνω ὅτι μᾶλλον οἷόν τε διαλαθεῖν κακῶ ὄντι ἐν δημοκρατουμένῃ πόλει μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένῃ.

III καὶ περὶ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, τὸν μὲν τρόπον οὐκ ἐπαινῶ· ἐπειδήπερ δ' ἔδοξεν αὐτοῖς δημοκρατεῖσθαι, εὖ μοι δοκοῦσι διασώζεσθαι τὴν δημοκρατίαν τούτῳ τῶ τρόπῳ χρώμενοι ᾧ ἐγὼ ἐπέδειξα.

2 Ἔτι δὲ καὶ τάδε τινὰς ὁρῶ μεμφομένους Ἀθηναίους, ὅτι ἐνίοτε οὐκ ἐστὶν αὐτόθι χρηματίσαι τῇ βουλῇ οὐδὲ τῶ δήμῳ ἐνιαυτὸν καθημένῳ ἀνθρώπῳ. καὶ τοῦτο Ἀθήνησι γίγνεται οὐδὲν δι' ἄλλο ἢ διὰ τὸ πλῆθος τῶν πραγμάτων οὐχ οἷοί τε πάντας ἀποπέμπειν εἰσὶ χρηματίσαντες. πῶς γὰρ ἂν καὶ οἷοί τε εἶεν, οὐστὶνας πρῶτον μὲν δεῖ ἐορτάσαι ἐορτὰς ὅσας οὐδεμία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων (ἐν δὲ ταύταις

ἤττον τινὰ δυνατόν ἐστὶ διαπράττεσθαι τῶν τῆς πόλεως), ἔπειτα δὲ δίκας καὶ γραφὰς καὶ εὐθύνας ἐκδικάζειν ὅσας οὐδ' οἱ σύμπαντες ἄνθρωποι ἐκδικάζουσι, τὴν δὲ βουλὴν βουλευέσθαι πολλὰ μὲν περὶ τοῦ πολέμου, πολλὰ δὲ περὶ πόρου χρημάτων, πολλὰ δὲ περὶ νόμων θέσεως, πολλὰ δὲ περὶ τῶν κατὰ πόλιν αἰεὶ γιγνομένων, πολλὰ δὲ καὶ <περὶ τῶν ἐν> τοῖς συμμαχοῖς, καὶ φόρον δέξασθαι καὶ νεωρίων ἐπιμεληθῆναι καὶ ἱερῶν; ἄρα δὴ τι θαυμαστόν ἐστιν, εἰ τοσούτων ὑπαρχόντων πραγμάτων μὴ οἰοί τ' εἰσὶ πᾶσιν ἀνθρώποις χρηματίσαι; 3 λέγουσι δὲ τινες, Ἦν τις ἀργύριον ἔχων προσίη πρὸς βουλὴν ἢ δῆμον, χρηματιεῖται. ἐγὼ δὲ τούτοις ὁμολογήσοιμι ἂν ἀπὸ χρημάτων πολλὰ διαπράττεσθαι Ἀθήνησι, καὶ ἔτι ἂν πλείω διαπράττεσθαι, εἰ πλείους ἔτι ἐδίδοσαν ἀργύριον· τοῦτο μέντοι εὖ οἶδα, διότι πᾶσι διαπρᾶξαι ἢ πόλις... τῶν δεομένων οὐχ ἱκανή, οὐδ' εἰ ὅποσονοῦν χρυσίον καὶ ἀργύριον διδοίη τις αὐτοῖς. δεῖ δὲ καὶ τάδε διαδικάζειν, εἴ τις τὴν ναῦν μὴ ἐπισκευάζει ἢ κατοικοδομεῖ τι δημόσιον· 4 πρὸς δὲ τούτοις χορηγοῖς διαδικάσαι εἰς Διονύσια καὶ Θαργῆλια καὶ Παναθήναια καὶ Προμήθια καὶ Ἡφαιστια ὅσα ἔτη· καὶ τριήραρχοι καθίστανται τετρακόσιοι ἐκάστου ἐνιαυτοῦ, καὶ τούτων τοῖς βουλομένοις <δεῖ> διαδικάσαι ὅσα ἔτη· πρὸς δὲ τούτοις ἀρχὰς δοκιμάσαι καὶ διαδικάσαι καὶ ὄρφανούς δοκιμάσαι καὶ φύλακας δεσμοτῶν καταστήσαι. 5 ταῦτα μὲν οὖν ὅσα ἔτη διὰ χρόνου δὲ δικάσαι δεῖ στρατιᾶς καὶ ἐάν τι ἄλλο ἔξαπιναῖον ἀδίκημα γίγηται, ἐάν τε ὑβρίζωσί τινες ἄηθες ὑβρισμα ἐάν τε ἀσεβήσωσι.

πολλὰ ἔτι πάνυ παραλείπω· τὸ δὲ μέγιστον εἴρηται πλὴν αἱ τάξεις τοῦ φόρου· τοῦτο δὲ γίγνεται ὡς τὰ πολλὰ δι' ἔτους πέμπτου. 6 φέρε δὴ τοίνυν, ταῦτα οὐκ οἶεσθαι <χρῆ> χρῆναι διαδικάζειν ἅπαντα; εἰπάτω γὰρ τις ὅ τι οὐ χρῆν αὐτόθι διαδικάζεσθαι. εἰ δ' αὖ ὁμολογεῖν δεῖ ἅπαντα χρῆναι διαδικάζειν, ἀνάγκη δι' ἐνιαυτοῦ· ὡς οὐδὲ νῦν δι' ἐνιαυτοῦ δικάζοντες ὑπάρχουσιν ὥστε παύειν τοὺς ἀδικοῦντας ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων. 7 φέρε δὴ, ἀλλὰ φήσει τις χρῆναι δικάζειν μὲν, ἐλάττους δὲ δικάζειν. ἀνάγκη τοίνυν, ἐάν μὴ ὀλίγα ποιῶνται δικαστήρια, ὀλίγοι ἐν ἐκάστῳ ἔσονται τῷ δικαστηρίῳ· ὥστε καὶ διασκευάσασθαι ῥάδιον ἔσται πρὸς ὀλίγους δικαστὰς καὶ συνδεκάσαι πολὺ ἤττον δικαίως δικάζειν. 8 πρὸς δὲ τούτοις οἶεσθαι χρῆ καὶ ἑορτὰς ἄγειν χρῆναι Ἀθηναίους, ἐν αἷς οὐχ οἷόν τε δικάζειν. καὶ ἄγουσι μὲν ἑορτὰς διπλασίους ἢ οἱ ἄλλοι· ἀλλ' ἐγὼ μὲν τίθημι ἴσας τῇ

ὀλιγίστας ἀγούση πόλει. Τούτων τοίνυν τοιούτων ὄντων οὐ φημι οἷόν τ' εἶναι ἄλλως ἔχειν τὰ πράγματα Ἀθήνησιν ἢ ὥσπερ νῦν ἔχει, πλήν ἢ κατὰ μικρόν τι οἷόν τε τὸ μὲν ἀφελεῖν τὸ δὲ προσθεῖναι· πολὺ δ' οὐχ οἷόν τε μετακινεῖν, ὥστε μὴ οὐχὶ τῆς δημοκρατίας ἀφαιρεῖν τι. **9** ὥστε μὲν γὰρ βέλτιον ἔχειν τὴν πολιτείαν, οἷόν τε πολλὰ ἐξευρεῖν, ὥστε μέντοι ὑπάρχειν μὲν δημοκρατίαν εἶναι, ἀρκούντως δὲ τοῦτο ἐξευρεῖν, ὅπως βέλτιον πολιτεύσονται, οὐ ῥάδιον, πλήν, ὅπερ ἄρτι εἶπον, κατὰ μικρόν τι προσθέντα ἢ ἀφελόντα.

10 Δοκοῦσι δὲ Ἀθηναῖοι καὶ τοῦτό μοι οὐκ ὀρθῶς βουλευεσθαι, ὅτι τοὺς χεῖρους αἰροῦνται ἐν ταῖς πόλεσι ταῖς στασιαζούσαις. οἱ δὲ τοῦτο γνώμη ποιοῦσιν. εἰ μὲν γὰρ ἤροῦντο τοὺς βελτίους, ἤροῦντ' ἂν οὐχὶ τοὺς ταῦτα γινώσκοντας σφίσιν αὐτοῖς· ἐν οὐδεμιᾷ γὰρ πόλει τὸ βέλτιστον εὖνουν ἐστὶ τῷ δήμῳ, ἀλλὰ τὸ κάκιστον ἐν ἐκάστη ἐστὶ πόλει εὖνουν τῷ δήμῳ· οἱ γὰρ ὅμοιοι τοῖς ὁμοίοις εὖνοί εἰσι. διὰ ταῦτα οὖν Ἀθηναῖοι τὰ σφίσιν αὐτοῖς προσήκοντα αἰροῦνται. **11** ὅποσάκις δ' ἐπεχείρησαν αἰρεῖσθαι τοὺς βελτίστους, οὐ συνήνεγκεν αὐτοῖς, ἀλλ' ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ὁ δῆμος ἐδούλευσεν ὁ ἐν Βοιωτοῖς· τοῦτο δὲ ὅτε Μιλησίων εἵλοντο τοὺς βελτίστους, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἀποστάντες τὸν δῆμον κατέκοψαν· τοῦτο δὲ ὅτε εἵλοντο Λακεδαιμονίους ἀντὶ Μεσσηνίων, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου Λακεδαιμόνιοι καταστρεψάμενοι Μεσσηνίους ἐπολέμουν Ἀθηναίους.

12 Ὑπολάβοι δὲ τις ἂν ὡς οὐδεὶς ἄρα ἀδίκως ἠτίμωται Ἀθήνησιν. ἐγὼ δὲ φημί τινες εἶναι οἱ ἀδίκως ἠτίμωνται. ὀλίγοι μέντοι τινές <εἰσιν>· ἀλλ' οὐκ ὀλίγων δεῖ τῶν ἐπιθησομένων τῇ δημοκρατίᾳ τῇ Ἀθήνησιν, ἐπεὶ τοι καὶ οὕτως ἔχει, οὐδὲν ἐνθυμείσθαι ἀνθρώπους οἵτινες δικαίως ἠτίμωνται, ἀλλ' εἴ τινες ἀδίκως. **13** πῶς ἂν οὖν ἀδίκως οἰοιτό τις ἂν τοὺς πολλοὺς ἠτιμῶσθαι Ἀθήνησιν, ὅπου ὁ δῆμος ἐστὶν ὁ ἄρχων τὰς ἀρχάς; ἐκ δὲ τοῦ μὴ δικαίως ἄρχειν μηδὲ λέγειν τὰ δίκαια <μηδὲ> πράττειν, ἐκ τοιούτων ἄτιμοί εἰσιν Ἀθήνησι. ταῦτα χρῆ λογιζόμενον μὴ νομίζειν εἶναι τι δεινὸν ἀπὸ τῶν ἀτίμων Ἀθήνησιν.

Pseudo-Ksenofont *Ustav atinski*

1 Što se tiče atinskog ustava, ja ne odobravam što su Atinjani izabrali taj vid državnog uređenja, i to zato što su time izabrali da rđavi budu u boljem položaju od čestitih. Stoga, dakle, ne odobravam to uređenje. No, pošto su oni već tako odlučili, ja ću pokazati koliko se valjano tog ustava pridržavaju i na koji način vode ostale svoje poslove, za koje ostatak Helena drži da ih vode pogrešno.

2 Prvo, dakle, da kažem ovo: siromasi i narod ovde s pravom bolje stoje od čestitih i imućnih, budući da je narod taj koji upravlja lađama i koji gradu obezbeđuje moć. Kormilari, zapovednici veslača, pentekontarsi¹, potkrmari i brodski tesari – to su ljudi koji obezbeđuju gradu moć mnogo više nego hopliti, plemići i čestiti građani. Kad je to već tako, čini se pravičnim da svi imaju udela u vlasti, bilo putem izbora žrebom ili glasanja, i da svakom građaninu koji to želi bude dopušteno da uzme reč. **3** Kad su, međutim, u pitanju one državne službe koje narodu u celini donose dobrobit ako se obavljaju valjano, a opasnost ako se obavljaju rđavo, u takvim službama demos ne želi da učestvuje (pa tako smatra da ni stratega ni hiparha² ne treba izabirati žrebom), jer uviđa da veću korist ima ako se sam ne prihvata tih službi te ako ih umesto njega obavljaju najmoćniji pojedinci. Ali zato sve one državne službe koje donose platu ili korist na domaćem terenu demos još kako gleda da drži u svojim rukama.

4 Zatim, ono čemu se neki čude – što rđa, sirotinja i prost narod u svemu uživaju veća preimućstva od čestitih ljudi – upravo će se na tome i pokazati kako oni čuvaju demokratiju. Naime, sirotinja, puk i ološ unapređuju demokratiju samo onda kada dobro stoje i kad je takvih mnogo, dok se tamo gde su imućni i čestiti u dobrom položaju puk okreće protiv samoga sebe. **5** A posvud na zemlji biva da se ono što je najbolje odupire demokratiji, jer među najboljima ima najmanje razuzdanosti i nepravde, a najviše brige za časne stvari, dok je kod naroda najviše neukosti, nereda i prostote. Oskudica ga tim više nagoni da postupa sramno, a usled nedostatka novca neki ostaju nevaspitani i neuki.

6 U tom slučaju, neko bi rekao, oni ne bi smeli dopuštati svakome bez razlike da se javlja za reč i učestvuje u radu Veća, nego samo onim najsposobnijim i najboljim ljudima. Ali, oni čak i u tome što dopuštaju da rđavi dođu do reči čine ono što je najbolje po njih: kada bi uzimali reč i većali čestiti građani, to bi odgovaralo samo ljudima koji su poput njih, ali ne i prostome puku. Ovako, koja god rđa od čoveka može da ustane, javi se za reč i namakne korist za sebe i sopstveni soj. 7 Neko bi se upitao kako takav čovek uopšte može razaznati šta je korisno za njega samog ili za narod. Znaju oni, međutim, da im se neukost, prostota i naklonost takvoga više isplati nego vrsnost, razboritost i nenaklonost čestita čoveka. 8 Svakako da takav sistem nije baš najbolji po državu, ali zato u najvećoj meri pogoduje očuvanju demokratije. Demos, naime, ne želi dobro uređenu državu u kojoj će sam robovati, već hoće da bude slobodan i da vlada, a za loše zakone mnogo ne haje. To što ti smatraš lošim uređenjem za demos je upravo izvor moći i slobode. 9 Ako se pak pitaš kako izgleda dobro državno uređenje, uvidećeš sledeće: u njemu bi najpre oni najsposobniji doneli zakone skrojene po njihovoj meri, a potom bi čestiti građani obuzdavali rđave, starali se o državnim pitanjima i braniti ludacima da sede u Veću, uzimaju reč ili učestvuju u radu Skupštine. Ove primerene mere veoma brzo bi dovele do toga da puk uistinu dopadne ropstva.

10 Nigde, međutim, razuzdanost robova i meteka³ nije veća nego u Atini, gde roba nije dozvoljeno udariti, niti je on u obavezi da ti se ukloni s puta. A objasniću i čemu to pravilo: ako bi zakon dozvoljavao slobodnom čoveku da tuče robove, meteke ili oslobođenike, neretko bi mu se desilo da udari atinskog građanina pomislivši za njega da je rob; jer, narod se u Atini ne odeva ništa bolje nego robovi i meteci, a nije bolji od ovih ni likom i stasom. 11 Neko će se začuditi i tome što Atinjani dopuštaju svojim robovima da žive udobno, pojedini čak na visokoj nozi, ali oni očito i to rade iz računa: tamo gde postoji pomorska sila, potreba za novcem tera te da robuješ robovima ne bi li se domogao njihovih prihoda i da ih zbog toga puštaš na slobodu.⁴ Pritom, tamo gde su robovi bogati više nije korisno da se moj rob plaši tebe, kao što je to u Lakemonu, gde se moj rob tebe uistinu plašio. Ukoliko se tvoj rob mene plaši, postoje izgledi da će dati svoj novac da bi otklonio pretnju od sebe. 12 Stoga smo, dakle, uveli ravnopravnost među robovima i slobodnim

ljudima, kao i među metecima i građanima. Jer, gradu su potrebni i meteci, kako zbog svojih mnogobrojnih veština, tako i zbog pomorstva. Stoga smo i meteke s dobrim razlogom učinili ravnopravnima.

13 Bavljenje atletikom i muzikom demos je ukinuo tobože smatrajući da to nije dobro, a zapravo uvidevši da je sam nesposoban da se bavi tim stvarima.⁵ S druge strane, on dobro zna da su u horegijama, gimnazijarhijama i trijerarhijama imućni oni koji plaćaju hor dok puk u njemu sedi i prima za to naknadu, kao i da su imućni oni koji iz svog džepa izdržavaju atletske igre i trijere dok on za platu sedi u brodu ili na vežbalištu.⁶ Demos svakako smatra primerenim da dobija novac za to što peva, trči, igra u horu i plovi u lađama, jer tako sam stiče profit dok imućni dopadaju siromaštva. I u sudnicama on više mari za vlastitu korist nego za pravdu.

14 A kad je reč o saveznicima, Atinjani ih, kako se čini, kleveću kad god isplove na more i mrze one čestite među njima, znajući da i kod ovih podanici neminovno mrze svoje vladare, kao i to da će demokratska vlast u Atini biti veoma kratkoga veka ako bogati i čestiti po savezničkim gradovima zadrže svoju moć. Stoga, dakle, oni lišavaju čestite građane njihovih prava, otimaju im novac, progone ih i ubijaju, a rđave podstiču i podržavaju.⁷ No, i čestiti Atinjani sa svoje strane potpomažu čestite građane savezničkih gradova, znajući da je za njih same uvek korisno da pomažu najboljim slojevima u tim gradovima. **15** Neko bi rekao da snaga Atinjana zavisi od toga jesu li saveznici kadri da unose novac u zajedničku kasu, ali puk drži da je bolje ako savezničkim novcem lično raspolaze svaki pojedini Atinjanin, te ako se saveznicima ostavi tek toliko da prežive i ako se bave svojim poslovima bez mogućnosti pobune.

16 Smatra se da atinski demos loše postupa i u tome što saveznike primorava da plovi u Atinu radi sudskih parnica. On pak ima svoju računicu, uzimajući u obzir kakve sve koristi izvlači iz toga. Prvo, napolatom sudskih taksi on sebi preko cele godine obezbeđuje platu. Zatim, sedi kod kuće, bez potrebe da izvodi lađe na otvoreno more, a upravlja savezničkim gradovima. Najzad, pristalice savezničkih demokratija na sudovima uzima pod zaštitu, a njihove neprijatelje uništava. Kada bi, s druge strane, svaki od saveznika imao svoje sudove, onda bi iz gneva na Atinjane oterao u propast sve one u vlastitim redovima koji su posebno bliski atinskom narodu. **17** Nadalje, Atinjani izvlače još i ove koristi iz

toga što se sudske parnice za saveznike održavaju u Atini: prvo, time se povećava gradska taksa od jedan posto koja se naplaćuje u Pireju; zatim, bolje prolazi svako ko ima da ponudi kuću u najam; zatim, time ostvaruje dobit svako ko ima zapregu ili robove; zatim, dok saveznici borave u gradu, i glasnici imaju više posla. **18** Osim toga, kada ne bi dolazili u Atinu radi parnica, saveznici bi uvažavali samo one Atinjane koji isplovjavaju na more, a to su stratezi, trijerarsi i poslanici. Ovako, svaki pojedini među saveznicima prinuđen je da se ulaguje atinskom puku jer zna da, kada stigne u Atinu, dobija ili gubi parnicu ni pred kime drugim do pred tim pukom, jer takav je zakon u Atini. Pa je još primoran da moljaka i vuče za rukav svakoga ko kroči u sudnicu! Stoga su, dakle, saveznici Atinjana postali više njihovi robovi nego saveznici.

19 Uz to, Atinjani su zbog poseda koje imaju u drugim zemljama i zbog državnih službi koje ih odvođe u inostranstvo neopazice naučili da rukuju veslom - i oni sami i njihove sluge. Čoveka koji često plovi, naime, nužda tera da se lati vesla, i on sam i njegov rob, i da nauči izraze vezane za pomorstvo, **20** a kormilari postaju vrsni kako kroz iskustvo u plovidbi tako i kroz vežbu. Jedni su, dakle, naučili da upravljaju običnim brodovima, drugi tovarnim lađama, a neki su naposljetku dogurali i do trijera. Mnogi od njih su vični veslanju čim stupe na brodove budući da su se u tome vežbali čitavog života.

II A svoje hoplitske odrede, za koje se inače smatra da u Atini najslabije stoje, oni su tako organizovali iz sledećih razloga: prvo, jer drže da su od neprijatelja i slabiji i malobrojniji, a drugo, jer svojom snagom čak i na kopnu premašaju saveznike koji plaćaju foros, te veruju da su im takvi hoplitski odredi dovoljni dokle god su moćniji od saveznika. **2** Osim toga, Atinjanima još nešto sticajem okolnosti ide u prilog: podanički gradovi na kopnu, čak i ako su mali, imaju mogućnost da se ujedine, zbiju redove i bore zajedno,⁸ dok primorski gradovi pod tuđom vlašću nemaju takvu mogućnost. Njih, naime, razdvaja more, a ovi što njima vladaju upravo su gospodari mora. Čak i ako postoji mogućnost da se ostrvljani neprimetno okupe na jednom ostrvu, tamo će pomreti od gladi. **3** Od svih gradova kojima Atinjani vladaju na kopnu, oni veliki su pod njihovom vlašću iz straha, a oni mali svakako iz nužde, jer nema toga grada koji ne mora nešto da uvozi ili izvozi, a to neće moći ako ne bude pokoran gospodarima mora. **4** Nadalje, oni koji vladaju morem u

prilici su da čine ono što tek ponekad preduzimaju i vladari na kopnu: da pustoše zemlju moćnijih od sebe. Moguće je, naime, brodovima pohoditi ona mesta na obali gde je neprijatelj odsutan ili malobrojan, a ako se desi da napadne, ukrcati se i otploviti.⁹ Ko tako čini izlaže se manjem riziku nego onaj ko priskače u pomoć pešadijom. **5** Nadalje, vladari mora u mogućnosti su da se iz vlastite zemlje otisnu na koliko hoćeš dugu plovidbu, dok vladari kopna ne mogu sebi priuštiti preduga putovanja jer bi se sporo kretali, a uz to onaj ko putuje peške ne može poneti hrane za duže vreme.¹⁰ Osim toga, ko putuje peške ili će prolaziti kroz prijateljske zemlje ili se mora boriti i pobeđivati, dok se onaj ko plovi može iskrcati svuda gde je njegova moć veća...¹¹ te zemlje, već da plovi uz obalu sve dok ne stigne do prijateljske teritorije ili do neprijatelja koji je slabiji od njega. **6** Nadalje, bolesti letine, koje šalje Zevs, teže pogađaju vladare kopna nego vladare mora, jer ne zahvataju odjednom sve zemlje, te tako vladari mora uvek mogu da se snabdevaju iz one zemlje gde žito dobro rodi.

7 A ako treba spomenuti i one neznatnije stvari, Atinjani su upravo zahvaljujući svojoj pomorskoj prevlasti otkrili razne vidove raskoši mešajući se ovde s jednima, onde s drugima: sve ono što je izvor užitka na Siciliji, u Italiji, na Kipru, u Egiptu, Lidiji, na Pontu ili Peloponezu izmešalo se na jednome mestu usled ove pomorske prevlasti.¹² **8** Nadalje, Atinjani su, slušajući svakojake jezike, izabrali za sebe ponešto iz ovoga, ponešto iz onoga, i dok Heleni radije upotrebljavaju vlastito narečje, životne navike i nošnju, Atinjani su pribegli mešavini onoga što su našli kod svih Helena i varvara. **9** A što se tiče žrtvoprinošenja, svetkovina i božanskih svetilišta, uvideo je demos da nije izvodljivo za svakog pojedinog siromaha da sam prinosi žrtve, priređuje vlastite gozbe i podiže svetilišta dodajući tako veličini i lepoti svoga grada, pa je iznašao način kako će se to raditi: grad prinosi mnoge žrtve o državnom trošku, a puk je taj koji se gosti i razvlači žrtvovane životinje. **10** Iako pojedini bogataši poseduju vlastita vežbališta, kupatila i svlačionice, i narod sebi, za svoju dušu, gradi brojna rvališta, svlačionice i kupatila u kojima rulja uživa više negoli elita i dobrostojeći.

11 Među Helenima i varvarima jedino su oni u prilici da zgrću bogatstvo. Ako je, recimo, neki grad bogat drvnom građom za brodove, gde će je prodavati ako se ne pokori vladarima mora? Ili, ako je koji grad bogat

gvoždem, bakrom ili lanom, gde će sve to prodavati ako se ne pokori vladarima mora? A upravo su od tih sirovina napravljeni i moji brodovi: odavde je stiglo drvo, odande gvožđe, odavde bakar, a odande lan ili vosak. **12** Osim toga, oni neće dozvoliti ni da se te sirovine izvoze u krajeve koje nastanjuju naši neprijatelji, pod pretnjom obustave plovidbe morem. Ta i ja, bez ikakvog truda sa svoje strane, raspolazem svime time zahvaljujući moru, ali nijedan drugi grad ne raspolaže istovremeno dvema od ovih sirovina: jedan isti grad ne poseduje i drvnu građu i lan, već je tamo gde je lana u izobilju zemlja gola i bešumna. Ni bakar i gvožđe ne potiču nikad iz istoga grada, kao što se ni ostale dve ili tri sirovine ne mogu naći na okupu u jednom gradu, već ponešto u ovome, ponešto u onome.

13 I još kraj svega toga, uza svako kopno postoji kakav isturen rt, izbačeno ostrvo ili moreuz, gde vladari mora mogu da ukotve brodove i da kinje one koji žive na kopnu.¹³

14 Ipak, u jednome je slabost Atinjana: kada bi vladali morem živeći na ostrvu, mogli bi da čine zlo kad im se prohte, a da ne trpe nikakve posledice dokle god vladaju morem – ni pustošenje sopstvene zemlje ni strah od neprijatelja.¹⁴ Ovako, atinski zemljoradnici i bogataši prinuđeni su da podilaze neprijatelju, dok puk, dobro znajući da ništa njegovo neće biti opustošeno ni spaljeno, živi bezbrižno i bez potrebe da podilazi. **15** Osim toga, još jedne bi bojazni bili pošteđeni da žive na ostrvu: njihovi oligarsi ne bi nikada mogli da izdaju grad, otvore njegove kapije i puste neprijatelje unutra. Kako bi to bilo izvodljivo da Atinjani žive na ostrvu? Isto tako, ni pobune protiv narodne vlasti ne bi bile moguće kada bi Atinjani nastanjivali ostrvo. Ovako, međutim, ako bi se ko pobunio, učinio bi to s nadom da će kopnenim putem dovesti neprijatelje u pomoć. A da žive na ostrvu, ni toga ne bi morali da se plaše. **16** Pošto im se, dakle, od početka nije posrećilo da žive na ostrvu, oni sada pribegavaju sledećem: svoju imovinu premeštaju na ostrva, dok istovremeno puštaju da se atička zemlja uništava znajući da će, ako njoj poklone pažnju, biti lišeni drugih, većih dobara.¹⁵

17 Nadalje, gradovi kojima upravljaju oligarsi moraju se čvrsto držati svojih saveza i zakletava. Ukoliko ne ustraju u svojim dogovorima, ili ako neko počini nepravdu, [znaju se] imena te nekolicine koja je sklopila dogovor. Nasuprot tome, šta god da se dogovori demos, uvek mu ostaje mogućnost da dogovor porekne, i to tako što će na jednoga svaliti odgo-

vornost – na onoga ko je celu stvar predlagao ili izneo na glasanje – dok će ostali moći da kažu kako ili nisu bili prisutni¹⁶ ili nisu bili saglasni sa dogovorom onda kada ga je okupljeni narod izglasavao. Ako mu nešto nije po volji, smisliće sijaset opravdanja zbog čega ne preuzima ono što ionako ne želi da preuzme. Ako pak iz odluke koju je doneo proizađe kakvo zlo, za to će optužiti nekolicinu koja je tobože radeći protiv naroda upropastila njegov trud, a ako proizađe kakvo dobro, zaslugu za to pripisaće samome sebi.

18 Izvrgavati demos ruglu ili ga vređati u komediji – to ne dozvoljavaju jer ne žele da sami izbiju na zao glas, ali zato odobravaju ako neko hoće da ismeva pojedince, jer dobro znaju da onaj ko se nađe na udaru komedije uglavnom ne potiče iz narodne mase već iz bogatih, plemićkih i uticajnih krugova. Čak i ona nekolicina iz redova sirotinje i puka koja se nađe u komediji ne bi tu bila da nije gurala nos u tuđa posla i težila da se izdigne iznad naroda, pa se i takvi mogu ismevati bez opasnosti od narodne zlovolje.

19 Stoga lično tvrdim da demos u Atini još kako zna koji su građani časni a koji nečasni, ali da znajući to ipak ukazuje naklonost onima koji su mu podobni i korisni, makar bili i nečasni, dok one časne u većoj meri prezire. Tako postupa jer smatra da čestitost tih ljudi njemu ne donosi nikakve koristi, već upravo da mu šteti. A neki drugi, opet, gaje iskrenu naklonost prema narodu iako ne potiču iz njegovih redova.

20 Ali, ja narodu opraštam na njegovoj demokratiji: treba oprostiti svakome ko se stara o sopstvenoj dobrobiti. Ko god, međutim, nije iz naroda, a izabrao je da radije živi u demokratiji nego u oligarhiji, taj je rešio da se oda prestupu jer je uvideo da se zločin može lakše prikriti u demokratskom nego u oligarhijskom uređenju.¹⁷

III Što se, dakle, tiče atinskog državnog uređenja, ja ga takvo kakvo je ne odobravam, ali kad su već hteli da imaju demokratsku upravu, čini mi se da je uspešno održavaju onako kako sam to izložio.¹⁸

2 Ipak, vidim da se neki žale na Atinjane što ponekad nije moguće na licu mesta zaključiti poslovne dogovore sa Većem ili Skupštinom, makar čovek presedeo u Atini celu godinu. Do toga dovodi ništa drugo do obilje obaveza zbog kojih Atinjani ne uspevaju da zaključe dogovore sa svima pre no što ih otpuste kućama. A kako bi i mogli kad prvo valja proslaviti toliko svetkovina koliko ih nema nijedan drugi helenski grad

(i kada je čovek još manje u mogućnosti da se bavi gradskim poslovima), zatim rešiti toliko privatnih i javnih parnica i sprovesti toliko saslušanja koliko ih nemaju svi ostali smrtnici zajedno, zatim na Veću pretresati tolika pitanja o ratu, o izvorima državnog prihoda, o donošenju zakonâ, o svemu što se dešava u gradu, pa i o saveznicima, naplati forosa te održavanju brodogradilištâ i svetištâ? Zar onda čudi što, kraj toliko obaveza, Atinjani nisu u stanju da privedu kraju poslovne dogovore sa svima? **3** Neki, doduše, kažu: ako se ko obrati Veću ili Skupštini s novcem u rukama, taj će sebi sklopiti posao. Složio bih se s njima da se u Atini mnogo toga postiže novcem, kao i da se još više postiže ako više njih odreši kesu. S druge strane, dobro znam da grad naprosto nije u stanju da udovolji svima koji bi s njime hteli da posluju, koliko mu god zlatnika i srebrnjaka davali. **4** Treba, zaboga, presuđivati i u takvim slučajevima kad neko ne opremi brod, ili kad izgradi nešto na državnom zemljištu, a pri svemu tome još i svake godine odabrati horege za Dionisije, Targelije¹⁹, Panateneje, Prometije i Hefestije! Nadalje, svake godine valja odrediti četiri stotine trijerarha²⁰ i obaviti raspravu o onima koji to žele. Uz to treba izabrati ljude za državne službe i obaviti o njima raspravu, proveriti status siročadi, postaviti zatvorske čuvare. **5** I sve to iz godine u godinu! A s vremena na vreme mora se presuditi i po optužbi za dezerterstvo, ili ako je ko počinio kakav neuobičajen zločin ili skrnavljenje svetinja.

Sigurno još mnogo toga nisam spomenuo, ali ono najvažnije je rečeno, izuzev o utvrđivanju visine forosa, što se uglavnom vrši svake pete godine. **6** Eto, dakle, nisu li sve to stvari koje bi valjalo pretresati? Ako neko misli suprotno, neka kaže šta od svega toga ne bi trebalo podvrgnuti preispitivanju. A ako se već moramo složiti da je pretresanje potrebno, onda ga je neophodno vršiti tokom cele godine budući da Atinjani, iako čitavu godinu sede po sudovima, ni sada ne uspevaju da stanu na put zločincima usled njihovog mnoštva. **7** Neko će, opet, reći da suditi svakako treba, ali sa manjim brojem sudija. Ako se, međutim, ne smanji broj sudova, nužno će u svakome od njih sedeti mali broj sudija, čime će biti lakše izaći u susret toj nekolicini i podmititi je, a mnogo teže suditi pravično. **8** Valja osim toga imati na umu i da Atinjani moraju priređivati svetkovine, tokom kojih nije moguće održavati suđenja, a imaju ih dvostruko više nego ostali (pri čemu računam samo one koje priređuje

grad sa najmanjim brojem svetkovina). Pošto, dakle, stvari tako stoje, tvrdim da okolnosti u Atini ne mogu biti drugačije nego što su u ovome trenutku, osim što je možda moguće tu i tamo ponešto dodati ili oduzeti. Nekakve krupne promene, međutim, nije moguće izvesti a da se ne naruši nešto u demokratskom poretku. **9** Mnogo toga se, naime, može učiniti da se jedno državno uređenje poboljša, ali nije lako naći zadovoljavajuće rešenje kojim bi se demokratija održala, a sistem vladavine unapredio, izuzev što se, kao što upravo rekoh, poneka sitnica može dodati ili oduzeti.

10 Mišljenja sam da Atinjani krivo postupaju i u tome što u gradovima gde se vodi borba za vlast podržavaju niže slojeve. Ali, oni i to rade s dobrim razlogom: kada bi podržavali više slojeve, podržavali bi nekoga ko ne misli isto kao i oni. Ni u jednome gradu najviši krugovi nisu naklonjeni puku, već su mu posvud naklonjeni upravo oni najgori elementi, jer sličan se sličnome raduje. Stoga, dakle, Atinjani drže stranu sebi sličnima. **11** Kad god su se pak usudili da podrže više slojeve, to im se obilo o glavu: tako je za kratko vreme porobljen narod u Beotiji; tako su u Miletu podržali više slojeve, a ovi se za kratko vreme odmetnuli od njih i napravili pokolj u narodu; tako su podržali Lakedemonjane protiv Mesenjane, a ovi za kratko vreme savladali Mesenjane i zaratili protiv Atinjana.²¹

12 Neko bi na ovo prigovorio da u Atini nema nijednoga ko je svoja građanska prava izgubio protivzakonito. Ja kažem da takvih ima, premda ih je nekolicina. Ali, potrebno je više od nekolicine da bi se udarilo na atinsku demokratiju. Kad je već tako, nema svrhe razmatrati da li je neko lišen prava na zakonit način ili ih je izgubio nezakonito. **13** Ta kako bi se moglo i pomisliti da je u Atini mnogo naroda lišeno građanskih prava nezakonito kad je upravo narod taj koji vlada? Nego, ono što Atinjane uistinu lišava građanskog dostojanstva jeste to što ne vladaju pravedno, ne zbere istinu i ne delaju kako im pravda nalaže. Kad se to ima na umu, ne treba misliti da Atini preči ikakva opasnost od svih onih kojima je oduzela građanska prava.

Napomene

- ¹ Zapovednici pentekontera, ratnih brodova sa po pedeset vesala.
- ² Zapovednik konjice; u Atini su svake godine birana dvojica.
- ³ Stranci naseljeni u Atini, slobodni ali bez građanskih prava.
- ⁴ Tekst ovde sadrži oštećenja usled kojih nije moguće biti do kraja siguran u smisao.
- ⁵ Tekst oštećen; nejasno je kako je to demos »ukinuo« (καταλέλυκεν) bavljene ovim delatnostima.
- ⁶ Tri osnovne liturgije: *horeg* okuplja, oprema kostimima, uvežbava i izdržava članove hora za pozorišna takmičenja, *gimnazijarh* ima istu obavezu prema učesnicima ritualnih trka sa bakljama o Panatenejama, Hefestijama i Prometejama, dok je *trijerarh* dužan da opremi ratni brod i njegovu posadu.
- ⁷ Citat ovog odeljka, sa neznatnim razlikama, nalazimo kod Stobeja, *Anth.* IV 1, 50.
- ⁸ Po nekima, možda aluzija na Halkidsku ligu iz 432, upor. Thuc. I 56-58.
- ⁹ Možda aluzija na atinske pomorske udare s početka Peloponeskog rata, upor. Thuc. I 143.
- ¹⁰ Ovo gledište je osporeno Brasidinin uspešnim pohodom iz 424.
- ¹¹ Lakuna u tekstu.
- ¹² Ovo mešanje kultura Perikle, sasvim suprotno od autora, vidi kao pozitivnu stvar, kao tekovinu atinske brige za duh, upor. Thuc. II 38.
- ¹³ Slično rezonuje i Tukidid, I 142. Ovo mesto neki navode kao aluziju na Pilsku kampanju, upor. Thuc. IV 2 i d.
- ¹⁴ Gotovo identično kod Tukidida, I 143.
- ¹⁵ Očigledna aluzija na početak Peloponeskog rata i Arhidamove pohode po unutrašnjosti Atike (upor. Thuc. II 23), kao i na prebacivanje pokretne imovine na Eubeju (Thuc. II 14). Ako opaska o bezbrižnosti puka nije puka autorova zajedljivost, onda on možda piše u periodu neposredno posle izbijanja rata, ali *pre* masovnog povlačenja naroda među atinske zidine i epidemije kuge, dakle tokom same 431. godine, što je mogućnost kojoj Bowersock, 495, daje malo nade za potvrdu.
- ¹⁶ Tokom redovnih zasedanja Narodne skupštine nije postojalo pitanje kvoruma. Osim kod ostrakizma i u nekim drugim posebnim slučajevima, gde se tražio minimum od 6000 glasova, skupština je mogla da donosi odluke bez obzira na broj prisutnih.
- ¹⁷ Paus citiran kod Stobeja, *Anth.* IV 1, 51.
- ¹⁸ Up. početni pasus spisa.
- ¹⁹ Svetkovina posvećena Apolonu, održavana krajem maja, dakle početkom meseca targeliona.
- ²⁰ Sporan je broj trijerarha. Na osnovu broja brodova u Thuc. II 13, očekivalo bi se da ih ima tri stotine (v. Bowersock, 501).
- ²¹ V. uvodni tekst. Jedino je iz trećeg primera jasno da se radi o pobuni Mesenjana 462.

Vojin Nedeljković

Klasični latinski vokali i diftonzi: sistematizacija i svedočanstva*

Apstrakt. U tekstu se prikazuje vokalski sistem klasičnog latinskog, tumače se epigrafska i literarna svedočanstva.

Ključne reči: latinska fonologija.

1 Pet prostih vokala

Osnovu vokalskog sistema u klasičnom latinskom jeziku čine prosti vokali u pet boja, *a e i o u*. U svakoj od tih boja vokal se javlja kao kratak i kao dug (*ā* i *ā* itd.). Prikazani šematski,¹ prosti vokali daju ovu sliku:

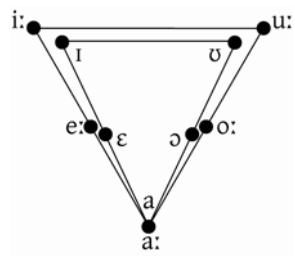
1.1 Pozicija i visina vokala

Sistem obuhvata četiri vokala na prednjim pozicijama (*i ĭ ē ě*), četiri zadnja (*ū ū ō ŏ*), i dva centralna (*ā ā*). Zadnji vokali su i zaokrugljeni: povlačenje jezika natrag kroz usnu šupljinu praćeno je skupljanjem usana u okruglast otvor.

Tako je i u mnogim drugim jezicima (pa i u srpskom), ali ne u svim: postoje i zadnji nezaokrugljeni vokali (kao i prednji zaokrugljeni – v. niže 3.2). Zbog

* Prepublikujući ovde početna poglavlja knjige o latinskoj fonologiji na kojoj radi, autor moli za sugestije koje će učiniti tekst jasnijim i potpunijim.

¹ Tzv. vokalski trougao dovoljan je za opis klasičnog latinskog sistema. Za jezike koji i među niskim vokalima razlikuju prednje i zadnje (v. niže fusn. 12), crta se četvorougao.

toga se (ne)zaokrugljenost smatra zasebnim svojstvom, nezavisnim od pozicije vokala. Kad je vezana za zadnju vokalsku poziciju, zaokrugljenost predstavlja *redundantnu crtu*, tj. svojstvo kojim se samo pojačavaju već postojeće distinkcije: zadnji vokali se samom svojom pozicijom razlikuju od prednjih, a njihova zaokrugljenost dodatno ističe razliku.

Po visini, vokali se raspoređuju u tri grupe: niski su *ǎ ā*, visoki su *ī ū* *ĩ ũ*, a srednji² *ē ō ě ǒ*. Visina vokala može se opisati i kao zatvorenost: najviši vokali ujedno su najzatvoreniji, a najniži – najotvoreniji.

1.2 Kvantitet i »kvalitet« vokala

1.2.1 Po kvantitetu, pet kratkih vokala (*ǎ ě ĭ ǒ ũ*) razlikuje se od istog broja dugih (*ā ē ī ō ū*). Vokalski kvantitet je nezavisan od spoljnih faktora: na dužinu ili kratkoću datog vokala ne utiče struktura sloga³ niti položaj akcenta. Sa svoje strane, razlike u kvantitetu distinktivne su isto koliko i razlike u boji vokala. Na primer, između *hĭc* i *hīc*, ili između *hǒc* i *hōc*,⁴ razlika je jednako jasna kao između *hĭc* i *hǒc* ili *hīc* i *hōc*.

Ali parovi dugih i kratkih vokala, osim što se zasnivaju na razlici u kvantitetu, imaju još jednu osobinu koju prikazuje vokalski trougao. Ti parovi su locirani tako da kratak i dug vokal iste boje ne stoje na istoj tački: na primer, *ĩ* i *ī* se ne poklapaju nego imaju zasebne tačke (mada su ove blizu); slično je i u ostalim slučajevima, s izuzetkom para *ǎ ā*, koji u podnožju trougla deli istu tačku. Unutar sistema, kratki vokali u stvari imaju zaseban trougao, koji ne dostiže punu visinu, a pošto mu i kraci stoje pod srazmerno oštrijim uglom, on se nalazi ceo upisan u trougao dugih vokala. Tim načinom prikazane su razlike u *artikulaciji* (ili, kako se često kaže, kvalitetu) koje postoje između latinskih dugih i kratkih vokala.⁵

1.2.2 U slučaju visokih vokala, *ũ* se ne artikuliše toliko visoko ni toliko

² Termin *srednji*, koji znači »između visokog i niskog«, ne treba brkati s terminom *centralni* (»između zadnjeg i prednjeg«).

³ Na vokalski kvantitet, međutim, može naknadno uticati silabička struktura reči.

⁴ *Hĭc* »ovaj«, *hīc* »ovde«, *hǒc* »ovo«, *hōc* »ovim«.

⁵ Tačnost nacrtanog trougla kao vizualne predstave latinskih prostih vokala ide dotle, ali ne dalje od toga; na proporcije se potogovu ne treba oslanjati. Recimo, razlike između vokala *ě* i *ē*, ili *ē* i *ī*, zbilja jesu *onakve* kakvim ih crtež prikazuje, ali to ne znači da su one nesumnjivo i tačno *onolike* kolika je razdaljina između tačaka na crtežu, niti da kratki vokali čine tačno onoliko manji trougao nego dugi.

pozadi kao \bar{u} , a na drugoj strani ni vokal \check{i} nije tako visok ni tako prednji kao \bar{i} ; to jest, vokali \check{u} i \check{i} izgovaraju se nešto otvorenije, »bleđe« nego \bar{u} i \bar{i} . U republikanskim natpisima ovo svojstvo visokih kratkih vokala odražava se tako što za \check{i} neretko dolazi grafija e , a za \check{u} grafija o : DAlt 88 *semol* (tj. *simul*), 271 *navebos* (-ibus), *exemet* (*exēmit*), 541 *hec* (*hīc*) 122 *Falesce* (*Falisci*),⁶ 647 *tolit* (*tu-*), 138 *conctos* (*cu-*), 642 *erodita* (*eru-*).⁷ Iz toga se naslućuje da su, za razliku od dugih visokih vokala \bar{i} i \bar{u} , koji su zvučali kao puno i odn. u , kratki vokali \check{i} i \check{u} imali boju donekle nalik na e odn. o . To govore i poznija svedočanstva; od gramatičara, najizričtiji je Konsencije: \bar{i} je »punije, to jest oštrije« (*plenior vel acutior*) nego \check{i} , koje »mora imati srednji zvuk«, tj. biti na pola puta do e .⁸ Fonetski zapis latinskih visokih vokala bio bi, onda, [i:] za \bar{i} , [i] za \check{i} , [u:] za \bar{u} , [u] za \check{u} .⁹

Kao što se vidi, znak : u fonetskom zapisu stoji iza dugih vokala, a njegovo odsustvo znači da je vokal kratak. Znacima i i u pišu se »bledo« artikulisani vokali boje i odn. u ; takve vokale ima moderni engleski, npr. *bit* [bɪt], *ship* [ʃɪp], *put* [pʊt], *look* [lʊk].

1.2.3 Slične razlike u artikulaciji opažaju se i kod parova srednjih vokala, \bar{e} \check{e} i \bar{o} \check{o} . Relativno veća zatvorenost dugih vokala očituje se, opet, u ranim natpisima, koji mestimice imaju grafiju i za \bar{e} , i u za \bar{o} , npr. DAlt 49 *Aurilius*, 801² (str. 87) *ni* (tj. *ne*), 77 *duno* (*dono*), 78b *victurei* (*victori*). I ponovo, gramatičari upućuju na isto: po Terencijanu Mauru, vokal \bar{e} treba izgovarati tako da bude »blizu i «;¹⁰ na drugoj strani, za vokal \check{o} »jezik ide malo natrag, a usne treba samo da su razdvojene«, dok se \bar{o} izgovara »zaokrugljenim usnama« i »zvuči oštrije« (*acuit sonum*).¹¹ S obzirom na te

⁶ O završnom $-e$ umesto $-ei$ > $-\bar{i}$ v. niže, fusn. 32.

⁷ Ovamo pripada, kao posredan dokaz, i to što za \check{i} u grčkim natpisima često dolazi ϵ , npr. IG II² 1.1031 Τεβέτιος , 3.1.4115 Λέπεδος , 4144 Δομέτιον .

⁸ GL 5.394. Konsencije se tu izražava preskriptivno, pošto je opisao nekoliko tipičnih grešaka u izgovoru slova i . Za opoziciju \bar{i}/\check{i} on se služi i terminološkim parom *exilis/pinguis* (tako već Velije Longo GL 7.49).

⁹ Za fonetske zapise obično se koristi međunarodno fonetsko pismo (IPA): v. npr. RADFORD i dr. 1999, str. 137.

¹⁰ Kod Pompeja GL 5.102. Isto kaže i Servije GL 4.421, suprotstavljajući tome kratki vokal \check{e} , čiji zvuk »ličići na diftong« (tj. na monoftongizovano ae – v. niže 2.1).

¹¹ Terencijan Mauro GL 6.329. – Iz toga, kao i iz malopredašnjeg Konsencijevog opisa vokala \bar{i} , sledi da se »oštrina« kao auditivni utisak vezuje za visinu vokala.

razlike, fonetski zapis srednjih vokala biće [e:] za ē, [ɛ] za ě, [o:] za ō, [ɔ] za ǫ.

Znacima ε i ɔ, dakle, zapisuju se otvoreniji (tj. niži) srednji vokali naspram svojih zatvorenijih (viših) parnjaka. – Predstava o takvim razlikama u artikulaciji može se steći iz srpskih slučajeva kao *lep lepši, bol bolest*: vokale *e* i *o* u *lepši* odn. *bolest* izgovaramo ne samo kraće već i otvorenije od onih koji su u *lep* i *bol*.

1.2.4 U dnu trougla, centralni niski vokali *ā* i *ǣ* čine jedini par gde između dugog i kratkog vokala nema i »kvalitativne« razlike: oba ta vokala artikuliraju se na istoj poziciji. Njihov fonetski zapis biće jednostavno [a:] za *ā*, [a] za *ǣ*.

Artikulacija vokala boje *a* nije sasvim ista u raznim jezicima: na primer, italijansko *a* najčešće je pomaknuto blago unapred i zato zvuči »svetlije« od srpskog *a*. O klasičnom latinskom *a* ne može se tačno znati koliko je ono bilo »svetlo« ili »tamno«. ¹² Doduše, u razvoju romanskih jezika mestimično se beleži palatalizacija ispred *a*, što bi ukazivalo na »svetlu«, prednju artikulaciju tog vokala; ali ova pojava nije ni opšta ni dovoljno rana da bi govorila nešto o stanju u klasičnom latinskom.

1.2.5 S obzirom na artikulacijske razlike unutar vokalskih parova, malo-predašnji trougao se može modifikovati tako što će se umesto naznaka kvantiteta (*i/i* itd.) dati tačan fonetski zapis:

¹² Zahvaljujući mogućnosti odstupanja od savršeno centralne pozicije pri artikulisanju vokala *a*, neki jezici (npr. francuski, mađarski) imaju po dve različite vokalske foneme u toj boji: »svetlo«, »prednje« /æ/, nasuprot »tamnom«, »zadnjem« /ɑ/. Pošto u latinskom, naprotiv, ima samo jedna fonema /a/, treba računati i s mogućnošću da je ona bila »alofono rasuta«, tj. da se mogla relativno daleko izmeštati s centralne pozicije unapred ka [æ] i unazad ka [ɑ] bez opasnosti od brkanja s drugim vokalima; v. BYNON 1977, str. 80.

1.3 Vokalske foneme

1.3.1 Kvantitativne razlike među latinskim prostim vokalima praćene su, dakle, razlikama u »kvalitetu«. Sa čisto pojavnog stanovišta (s kojeg se i daje fonetski zapis) mogli bismo tvrditi i obratno, da su »kvalitativne« razlike praćene kvantitativnim: da sistem počiva na parovima nejednako artikulisanih vokala, i da u svakom paru viši vokal ima uzgred i tu osobinu što je duži od svog parnjaka. Postoje, međutim, nesumnjivi dokazi da se vokalski sistem klasičnog latinskog nije u svoje doba percipirao na taj način. Kod rimskih gramatičara distinkcije se ne zasnivaju na artikulaciji već na kvantitetu: ne govori se da je npr. vokal *e* ili *o* duži kad je zatvoren nego kad je otvoren, već obratno, vokalima se pripisuju artikulacijske razlike kao sekundarni efekt kvantitativnih. Imamo, uostalom, i nedvosmisleni slučaj centralnog vokalskog para *ā/ǣ*, gde razlika počiva samo na kvantitetu,¹³ a postoji i niz drugih pojava koje se ne mogu objasniti bez vokalskog kvantiteta kao temeljnog činioca.¹⁴

S druge strane, »kvalitet« klasičnih latinskih vokala zavisio je donekle i od položaja unutar reči. Ima indicija da se kratki vokal u unutarnjem hijatu¹⁵ artikulisao zatvorenije nego u poziciji pred konsonantom.¹⁶ Već u ranim natpisima nalazimo tzv. »dugačko *i*« ne samo za *ī* (što je bila glavna, takoreći normalna upotreba tog specijalnog slova) već ponegde i za *ī* u unutarnjem hijatu, npr. *DAlt 239 Salvīa*: to bi značilo da vokal *ī* tu nije imao »bledi« zvuk [i] nego »puni« zvuk [i], artikulaciju inače svojstvenu dugom *ī*. I u vezi s vokalom *ē* u sličnom položaju obavešteni smo

¹³ Na čisto kvantitativnoj opoziciji *ā/ǣ* zasnovane su ne samo neke leksičke distinkcije (npr. *mālum* »zlo« / *mālum* »jabuka«) već i morfološki bitno razaznavanje NomSg od AblSg u jednom delu imenske promene (*illā viā* »onaj put« / *illā viā* »onim putem«). Za te sistemske potrebe vokalski par *ā/ǣ* nije ništa manje funkcionalan od parova koji se razlikuju i »kvalitativno« (npr. *ī/ī*, *ō/ō* – upor. primere date u 1.2.1).

¹⁴ Pored izvesnih prozodijskih fenomena, treba imati u vidu i vrlo karakteristični fonetski proces slabljenja osnovnog vokala u glagolskim složenicama (*fācere conficere*, *cārpere concērpere*, *caedere concīdere*, *claudere conclūdere*), zasnovan na promeni artikulacije uz očuvanje kvantiteta.

¹⁵ Vokal u tom položaju po pravilu je kratak.

¹⁶ ALLEN 1978, str. 51–2. Vidi i MEADOWS 1946 (u pojedinostima neprecizno, ali u osnovi tačno).

o starinskoj navici da se piše *i*¹⁷ – isto kao što se *i* ponekad pisalo za *ē*,¹⁸ i po prilici s istim motivom: *ē* se u unutarnjem hijatu artikuliralo zatvorenije nego inače: [e], ne [ɛ].

1.3.2 Kvantitativna opozicija između dugih i kratkih vokala, dakle, predstavlja *bitnu* crtu, a »kvalitet«, tj. zatvorenija ili otvorenija artikulacija unutar iste vokalske boje, samo je *uzgredna* crta latinskih vokala.¹⁹ I stoga, posmatrani kao foneme, latinski prosti vokali zapisuju se ovako: /i:/, /i/, /e:/, /e/, /a:/, /a/, /o:/, /o/, /u:/, /u/. Za razliku od fonetskog zapisa, taj *fonematski* zapis beleži samo bitne a ostavlja po strani uzgredne crte fonema.

Fonematskim zapisom, dakle, beležimo foneme, a fonetskim – njihovu realizaciju, stvarni izgovor na datim mestima. Na primer, fonema /i/ obično zvuči [i], ali ponekad [i]; fonema /e/ obično zvuči [ɛ], ali ponekad [e].

Fonematski zapis latinskih prostih vokala poklapa se s beleženjem kvantiteta uobičajenim u latinskoj gramatici; to jest, /i:/ /i/ /e:/ /e/ zapravo je isto što *ī ī ē ē* itd. Zato nema razloga da se odustaje od tradicionalne notacije. Moderni fonematski zapis potreban je samo mestimično, radi nedvosmislenosti.

Za »kvalitet« vokala takođe postoji stariji stil beleženja: zatvorenu artikulaciju označava tačka pod slovom (npr. *ē*), a otvorenu »rep« (*e*). Ni ta notacija nije po sebi rđava, ali pošto moderni fonetski zapis predstavlja najbolje rešenje za ukupne potrebe latinske fonologije, dobro je služiti se svugde samo njime i uzdržati se od parcijalnih rešenja.

2 Diftonzi

Latinskim diftonzima zajednička je shema po kojoj slogotvorni (»vokalni«) element dolazi ispred neslogotvornog (»poluvokalnog«): takvi diftonzi nazivaju se *silaznim*.²⁰ Njih je u latinskom isprva bio znatan broj,

¹⁷ Velije Longo *GL* 7.77 »*mium*« .. *per* »*i*« *antiquis relinquamus*.

¹⁸ Vidi gore, 1.2.3.

¹⁹ Uzgredne crte (naspram bitnih) u stvari su isto što i »redundantne crte« spomenute u 1.1: oba termina su u vrlo širokoj upotrebi.

²⁰ Ovima suprotne, *uzlazne* diftonge (gde slogotvorni element dolazi iza neslogotvornog) imaju, između ostalih, romanski jezici, i to uglavnom kao posledicu vulgarnolatinskog razvoja prostih vokala (npr. *bōnum* > ital. *b[wo]no*, šp. *b[we]no*).

ali se rano ispoljila tendencija da se diftonzi svedu na proste vokale. U klasično doba, proces uprošćavanja diftonga, *monoftongizacija*, već je bio dosta odmakao: arhaičnim oblicima poput DAlt 31 *coiravere*, 539 *virtutei*, *abdoucit* odgovaraju klasični *curavere*, *virtuti*, *abducit*. Klasični jezik stoga poznaje samo tri glavna diftonga: diftong [aj], koji se obično piše *ae*, diftong [oj], koji se piše *oe*, i diftong [aw], koji se piše *au*.

2.1 Diftong ae

Za [aj] grafija je isprva bila *ai*, ali se početkom II v. pre Hr. počelo pisati *ae*, s tim što novo pisanje, razume se, nije odmah odnelo prevagu, već se uporedo pisalo i po starom načinu.²¹ Grafijska promena *ai* > *ae* bila je svakako motivisana promenom izgovora – vrlo verovatno time što se neslogotvorna komponenta diftonga sad artikulisala nešto otvorenije, dakle [aɛ].²²

S druge strane, još od pretklasičnog doba posvedočen je i monoftongizovani izgovor, koji se u gradu Rimu prepoznavao kao seljački, s uobičajenim nepovoljnim implikacijama – iako se u nekim slučajevima kolebanje između diftonškog i uprošćenog izgovora opažalo i u samom gradskom govoru.²³ Monoftongizovani izgovor zapisivan je prostim *e* umesto *ae*, npr. *pretor*, *hedus*, *Cecilius*. To znači da se [aj] uprošćavalo u [ɛ:], kompromisom između vokalskih boja *a* i *i*: u takvim slučajevima kaže se da je diftong *nivelisan*.

Na monoftongizovani izgovor svakako se oslanjalo i pisanje *ae* za grčko η u nekim pozajmljenicama (σκηνη *scaena*, σκήπτρον *scaeptrum*), uobičajeno još od pretklasičnog doba. Iz toga se i zaključuje da je nivelisano *ae* [ɛ:] bilo otvorenije od prostog ē [e:]: zato se ono i nametalo kao paralela grčkom η [ɛ:].

²¹ Za mešovito pisanje *ai/ae* v. npr. *Senatusconsultum de Bacchanalibus* iz 186. pre Hr. (DAlt 262). – Naprotiv, u nekim mnogo poznijim spomenicima, kao u natpisima cara Klaudija, grafija *ai* dolazi kao hotimičan arhaizam (za izrazit primer v. ILS 222). (Ovo ne treba brkati s morfološkim arhaizmom tipa Verg. *Aen.* 9.26 *dives equom*, *dives pictai vestis et auri*, gde stoji *dvosložni* starinski završetak GenSg *-āi*.) – O sporadičnom pisanju *ai* pod grčkim uticajem v. ADAMS 2003, str. 79.

²² Pomoću ξ označava se neslogotvorni element boje *e*. Po istom principu može se pisati i [aɪ] umesto [aj], ili [aʊ] umesto [aw].

²³ Lucilije GRF 44–5; Varon L.L. 5.97 i 7.96. Za potvrde u ranim natpisima v. npr. DAlt str. 104.

Na pitanje zašto za η u ogromnoj većini pozajmljenica ipak dolazi ē, odgovor će biti u tome što je pri pozajmljivanju iz grčkog grafija *ae* već služila za αι [aj], pa bi sistematsko usvajanje iste grafije za η [ε:] proizvelo konfuziju; jedino sistematično rešenje bilo je, dakle, *ae* za αι, ē za η.

2.2 Diftong oe

Diftong [oj] masovno je monoftongizovan u [u:] još u pretklasičnoj fazi (*poinire* > *punire*, *moirus* > *murus*), ali je ipak opstao u nevelikom broju reči.²⁴ Njegova grafija je, paralelno sa *ai/ae*, evoluirala iz *oi* u *oe*, što bi odražavalo tendenciju da se umesto [oj] izgovara [oɛ]. Ali, za razliku od [aj] > [ε:], u slučaju diftonga [oj] nema svedočanstava o monoftongizaciji u klasično doba.²⁵

2.3 Diftong au

Diftong *au* [aw] često se, od pretklasičnog doba, nivelisao u vokal boje *o*,²⁶ npr. *DAlt* 163 *Pola*, 557 *Plotus*. I taj izgovor žigosan je kao seljački,²⁷ ali njegovih tragova ima i u klasičnom jeziku, koji uz *lautus* prima i *lotus*, a u tekstovima iz tog doba nalaze se i *oricula* (= *auricula*, *Rh.Her.* 4.14, *Cic. Q.fr.* 2.14.4) i *pollulum* (= *paullulum*, *Cic. Fam.* 12.12.2).

Drukčije nego u slučaju nivelisanog *ae* [ε:], različitog od ē [e:], ništa ne ukazuje na to da se nivelisano *au* osetnije razlikovalo od ō. Naprotiv: hiperkorektni oblik *plaudere*, koji u klasičnom jeziku dolazi umesto primarnog *plōdere*,²⁸ mogao je nastati samo ako je nivelisano *au* vrlo ličilo na prvobitno ō, tj. zvučalo [o:] a ne [ɔ:].²⁹

²⁴ Taj proces nije jasan u svakoj pojedinosti; no u svakom slučaju, diftong [oj] opstaje u tačno devet reči (ne računajući derivate): v. LEUMANN 1977, §§ 73–5.

²⁵ S tim u vidu nije verovatna ni hipoteza da je *poena* bio hiperkorektni oblik za *pēna* (< **pend-snā*), nastao pod uticajem grčke reči *ποινή* (tako PISANI 1962, str. 17).

²⁶ BRÜCH 1937/38.

²⁷ *Festus* 182; *Suet. Vesp.* 22.

²⁸ Da glagol primarno glasi *plōdere*, vidi se po složenici *explōdere*: od *plaudere* bi se, naime, dobilo **explūdere* (isto kao *claudere exclūdere*).

²⁹ Upor. i *DAlt* 181 *austia* (tj. *ostia*). – Isti zaključak sledi iz spomenute Svetonijeve anegdote (gore, fusn. 27) o Vespazijanu i Floru: opomenut da ne treba reći *plostrum* nego *plaustrum*, car sutradan šaljivo oslovljava svoga kritičara *Flaure* umesto *Flore*.

2.4 Ostali diftonzi

2.4.1 Diftong *eu* [ew] rano je monoftongizovan preko *ou* u *ū*, i zato ga klasični jezik ima samo u uzvicima *heu heus eheu* i sekundarno u *neuter neu ceu seu*; diftonga naravno nema u rečima kao *puteus* (trosložno: *pu.te.us*) ili *oleum* (*o.le.um*). Relativnoj učestalosti diftonga *eu* ipak doprinosi to što u pozajmljenicama iz grčkog on stoji za *ευ*.

Eu za *ευ* dolazi i pred vokalom, npr. *Euander Euenus euoe*. Radi pravilnog razgraničenja slogova, takve reči ne treba pisati sa *v* kao što se ponekad čini. Imamo, naime, *Eu.ander Eu.enus eu.oe*, ne *E.vander* kao *e.vanesco* i sl.³⁰

U klasičnom pesništvu, grčka vlastita imena na *-εύς* prenose se s diftongom: *A.treus, Ne.reus, Or.pheus, Pro.teus* itd.³¹

2.4.2 Stari diftong *ei* [ej] monoftongizovan je u [i:]³² (*deicerent*, kl. *dicerent*; *ceivis*, kl. *civis*).³³ Klasični jezik ima [ej] samo u uzviku *hei* i ponegde sekundarno, posle kontrakcije.

U svoje vreme, pravila za pisanje *ei/i* nastojao je da dâ Lucilije, *GRF* 36–8.

Uprkos nejasnoći u mnogim pojedinostima, vidi se da se on zalagao za neka praktična rešenja: hteo je da se staro i novo pisanje uporedo iskoriste za uspostavljanje zgodnih ortografskih distinkcija; na primer, da se u GenSg piše *pueri* a u NomPl *puerei*.³⁴

³⁰ Isto važi o diftongu *au* za *αυ* u sličnoj poziciji, npr. *nau.ar.chus*, ne *na.var.chus*. – Takav tretman grčkih diftonga svojstven je književnom jeziku i u poznija vremena. Hrišćanski pesnici, recimo, imaju obično *eu.angelium* i sl. (npr. Paul. Nol. *Carm.* 31.487 *disce euangelio loca pauperis et loca ditis*), iako se po prilici govorilo *e.va-* (za »nepravilni« prozodijski tretman takvih reči v. JACOBSEN–ORTH s.vv. *euangelicus, euangelista, euangelium*).

³¹ Normalna promena po *o*-deklinaciji time je ometena. Slog manje održava se veštački u Gen i Dat/Abl putem kontrahovanja odn. siniceze, *A.trei A.treo*, a ni ostatak promene nije manje izveštačen: Acc *A.treum* ili *A.tre.a*, Voc *A.treu*.

³² Razvoj je, izgleda, išao preko dugog vokala boje *e*, koji se međutim nije pobrkao s običnim *ē*, po prilici zato što je bio zatvoreniji. O sporadičnom opstanku tog vokala u klasično doba možda svedoči Varon, koji beleži »rustični« izgovor *vella* za *villa* i *specca* za *spīca* (*R.R.* 1.2.14 i 48.2; upor. i Ciceronovu opasku u *De or.* 3.12.46). Na istoj liniji, romanski etimon **steva* za kl. *stīva* bio bi posredan dokaz da je stvar potrajala još i duže. ALLEN 1978, str. 53–5; LEUMANN 1977, § 72.

³³ Za te i druge primere starog pisanja sa *ei*, v. opet *SCBacch.* (gore, fusi. 21).

³⁴ Natpisi iz svih potonjih vremena često imaju *ei* za klasično *ī* čak i mimo praktičnih a pogotovu mimo istorijskih razloga (tj. čak i za ona *ī* koja ne potiču od starog *ei*):

2.4.3 Među diftonge se obično računa i *ui* [uj] u trima jednosložnim rečima: uzviku *hui* i zameničkim dativima *cui* i *huic*. Sudeći po starim grafijama i prozodijskom tretmanu kod ranih pesnika, dativski oblici *cui* i *huic* bili su isprva dvosložni (s nastavkom *-ei > -ī*), ali su podlegli najpre jampskom skraćanju a onda kontrakciji.³⁵

Kod klasičnih pesnika, dakle, oblici *cui* i *huic* po pravilu su jednosložni (s tim što su junktore gde bi se *cui* našlo u hijatu sasvim izbegnute).³⁶ Ali u poklasičnoj versifikaciji ima slučajeva dvosložnosti.³⁷

2.5 Kvantitet diftonga

Po kvantitetu, latinski diftonzi su ekvivalentni dugim vokalima,³⁸ i ne pokraćuju se čak ni onda kad se nađu ispred drugog vokala. U toj poziciji, doduše, diftonga ima skoro samo u rečima grčkog porekla, npr. *Timaeus*, *Euboea*.³⁹

Međutim, diftong *ae* je kratak u oblicima glagola *praeire* (npr. Verg. *Aen.* 5.186, Ov. *Fast.* 1.81); takođe u *praeacutae* (Ov. *Met.* 7.131) i *praeustis* (Verg. *Aen.* 7.524). U nekim drugim slučajevima gde za *prae-* dolazi vokal (npr. *praealtus*, *praeoptare*) kvantitet diftonga je nepoznat.

umesto npr. *libertis* rado se pisalo *leibertis*, *liberteis*, *leiberteis*. Osim što je poželjno asocirao na drevne rimske spomenike, taj manir se verovatno oslanjao i na savremenu grčku naviku da se za [i:] piše ει čak i tamo gde bi trebalo ι. – ADAMS 2003, str. 48–50, navodi i tumači, sa stanovišta dvojezičnosti, mnoge zanimljive detalje o pisanju *ei/i* u epigrafskim spomenicima.

³⁵ STURTEVANT 1912; LEUMANN 1977, str. 478; BIVILLE 1994.

³⁶ U pretklasičnoj versifikaciji to nije bio slučaj, npr. Pl. *Aul.* 75 *probrum propinqua partitudo cui appetit*, gde *ui* u hijatu ne opstaje, i nasuprot tome *Asin.* 778 *spectandum ne cui anulum det neque roget*, gde *ui* opstaje. U tome je štošta nejasno; v. QUESTA 1967, str. 113–4. – Ni klasična proza ne izbegava takvu junkturu, npr. Cic. *Ver.* 5.118 *cui ex omni gemitu*, *Agr.* 3.6 *cui ademptum est*.

³⁷ Stat. *Theb.* 8.459, *Silv.* 1.1.107, 2.135 *hu.ic*; Mart. 1.104.22, 8.52.3, 11.72.2, Juv. 3.49, 7.211 *cu.i*.

³⁸ U nekim jezicima održala se i jedna dodatna kvantitativna distinkcija, po kojoj unutar samog diftonga slogotvorni element može biti kratak ili dug (tako se u grčkom razlikuje αι [aj] od α [a:j], ili ευ [ew] od ηυ [ε:w]). U latinskom to nije slučaj, pa se može govoriti samo o kvantitetu diftonga kao celine.

³⁹ Izuzetak je lično ime *Gnaeus*, čiji stari oblik je *Gnaivos*: ni tu, dakle, diftong isprva nije stajao pred vokalom.

3 Ostali prosti vokali

3.1 Vokal u optumus/optimus

Značajan broj latinskih reči sadrži, u nekom od središnjih slogova (i ponekad u početnom), ispred labijalnog konsonanta (*m p b f*), kratak vokal⁴⁰ koji se isprva pisao *u* – npr. *optumus maxumus monumentum documentum testimonium querumonia surrupui manubiae pontufex aurufex clupeus lubet* – a koji, istorijski uzev, u raznim slučajevima potiče od različitih kratkih vokala (pa i od samog *ū*). Grafija tog vokala počela je već u pretklasična vremena da se koleba između *u* i *i*. U klasično doba, i Ciceron i Cezar su, prema poznijim izveštajima, eksplicitno davali prednost pisanju *i*.⁴¹ Nešto zatim, Avgustove *Res gestae* sa svojim grafijama tipa *pontifex maximus* (*Mon. Ancyr.*) takoreći službeno podržavaju taj noviji i otad skoro isključivi način pisanja. Postavlja se pitanje da li se promena *optumus* > *optimus* itd. svodi na izmenu grafijskih navika, ili je ona odraz nekog stvarnog procesa.

Teško je znati da li je dotični kratki vokal isprva bio jednak običnom *ū*; ali na svaki način, pretklasični slučajevi gde se u istom tekstu čita *infumus* i *infimus*⁴² ili *victuma* i *victima*⁴³ značice da tada tu nije bilo posredi ni pravo [u] ni pravo [i] nego vokal koji je donekle ličio na oba ta glasa i izazivao nedoumicu pri pisanju. Na drugoj strani stoje svedočanstva iz doba kad se već bilo ustalilo pisanje *i*. Konstatujući da u latinskom postoje i takvi glasovi za koje nema odgovarajućih slova, Kvintilijan spominje »glas između *u* i *i*«, i kao primer navodi *optimus*.⁴⁴

⁴⁰ LEUMANN 1977, § 92; ALLEN 1978, str. 56–9; SIHLER 1995, § 92.

⁴¹ Velije Longo *GL* 7.49, o tome kako je Ciceron smatrao da je *u* na takvim mestima *rusticanum*; Kasiodor *GL* 7.150, o tome kako se, po Varonovom svedočanstvu, u javnim dokumentima počelo pisati *i* namesto *u* zahvaljujući Cezaru i njegovom autoritetu (upor. i Quint. *Inst.* 1.7.21).

⁴² *DAlt* 453 *ab rivo infimo* a potom *usque ad rivum .. infimum*.

⁴³ *DAlt* 801² (str. 87) *victimam* a potom *victumas*.

⁴⁴ Quint. *Inst.* 1.4.8. Data perifriza tog iskvarenog mesta ograničava se na ono što je u njemu sigurno: *medius est quidam »u« et »i« litterae sonus*; zatim Kvintilijan, ilustracije radi, kontrastira izgovor: *non enim sic [primer 1] dicimus ut [primer 2]*, s tim što za primere uzima dve od ovih triju reči: *optumum, optimum, opimum* – neizvesno je koje, i kojim redom.

Po sudu Velija Longa (II v.), svojevremena promena *optumus* > *optimus* jedan je od detalja koji pokazuju kako se starinska »debela« artikulacija latinskog jezika »utanjila« u međuvremenu,⁴⁵ a na savremeno stanje odnosi se njegova opaska da »danas sve to pišemo sa *i*, ali ne izgovaramo sasvim *i*«. ⁴⁶

Spolja gledana, stvar se svodi na ovo: staru grafiju *u* dovela je u pitanje i naposljetku smenila grafija *i*, koja ni sama nije potpuno odgovarala izgovoru, ali je predstavljala najbolje raspoloživo rešenje. Ako bi se pretpostavilo da je vokal sve to vreme ostao neizmenjen, ne vidi se zašto bi jedan neprecizan ali ustaljen način pisanja podlegao drugom, ništa preciznijem a neuobičajenom. Ako bi se pak uzelo da je vokal oduvek ličio više na [i] nego na [u], nejasno je zašto se ikada pisalo *u*. Reklo bi se, dakle, da je u osnovi ležao stvaran proces kojim je vokal u *optumus/optimus* prestao ličiti na [u] i zaličio na vokal [i], s kojim se ipak nije sasvim izjednačio.

Što se tiče prirode tog kratkog vokala između [u] i [i], nameće se prvo pretpostavka da je on bio nalik na [y] – zaokrugljeni prednji vokal kakav je u fr. *zut* ili nem. *tschüss*. Ali to nije verovatno. Baš u doba kad su stare grafije tipa *optumus* uzmicale pred novima sa *i*, u latinskom se ustaljivala upotreba novoga slova *y* za grčko *υ* [y].⁴⁷ Usvajanje tog vokala i njemu shodnog slova nije se našlo ni u kakvoj vezi s rešavanjem grafijskog problema *optumus/optimus*: nije se počelo pisati **optymus*.⁴⁸ Istu sliku daju pomenuta svedočanstva iz poklasičnog doba: ni tada slovo *y* nije u igri. Najzad, ispostavlja se da ni pri prenošenju latinskih reči u grčki slovo *υ* ne služi kao pandan vokalu koji je u *optimus*.⁴⁹

⁴⁵ Upor. i Cic. *De or.* 3.42–3, 45–6, *Brut.* 259. MAROUZEAU 1962, str. 12.

⁴⁶ Velije Longo *GL* 7.49–50, još sa preporukom da »tradicionalisti (*qui antiquorum voluntates sequuntur*) mogu slobodno pisati sa *u*, samo nek ne izgovaraju tako kako pišu«.

⁴⁷ Niže, 3.2.

⁴⁸ O »bledome« *ι* (*vir virtus silva video quis*), koje je moglo ličiti na ovo u *optimus* (u isti koš ga stavljaju Donat *GL* 4.367, Marije Viktorin *GL* 6.20, Priscijan *GL* 2.7), a koje se ponekad pisalo *y* (*vyr* itd., *App. Pr.* 24 i 120–2), ovde nema reči, jer je verovatno posređi zasebna i poznija pojava. Vidi BAEHRENS 1922, str. 52–3, ALLEN 1978, str. 58–9.

⁴⁹ Upor. npr. IGRRP 1.1332 (Egipat, Titovo doba) Σεπτουμίος = *Septimius*; LASSÈRE 2005, str. 35.

Po eliminaciji te prve pretpostavke, mogućnosti tumačenja se, izgleda, svode na ovo: grafijski fenomen *optumus/optimus* i svedočanstva koja imamo u vezi s time značila bi da je u trouglu latinskih kratkih vokala postojao, pored *ā ē ī ō ū*, još jedan vokal, visok kao *ū* i *ī*, ali na centralnoj poziciji. Isprva zaokrugljen kao *ū*, on je potom izgubio zaokrugljenost i utoliko zaličio na *ī*.⁵⁰ Šematski prikaz te promene bio bi ovakav:⁵¹

U nekim rečima, međutim, prevagnulo je *u* – npr. *documentum manubiae postumus*. Pošto je taj ishod protivan opštoj tendenciji pisanja sa *i*, čini se da *u* na tim mestima ne može biti utemeljeno ni na čemu osim na stvarnom izgovoru. Takve reči bi, dakle, bile izuzeci, u kojima namesto [u] > [i] imamo [u] > [u]. Na pitanje zašto je tako, pouzdanog odgovora nema; može se pretpostaviti, ali ne i dokazati, da je u tim slučajevima prednost data najpre arhaičnoj grafiji sa *u* (zašto, ne zna se), te da se takvom pisanju naposletku saobrazio i izgovor.

O Klaudijevom slovu *u* često se tvrdi da je služilo za vokal u *optumus* /*optimus*.⁵² Tvrdnja se zasniva na onome što kaže Velije Longo GL 7.75–6. Međutim, ta vest se teško miri s činjenicom što, paradoksalno, u natpisima Klaudijevog doba slovo *u* prosto služi umesto *y*.⁵³

⁵⁰ Time modifikujemo hipotezu po kojoj bi se dotični vokal *kretao* po liniji između *ū* i *ī*, tako što bi isprva bio bliži zadnjoj, a potom prednjoj poziciji (upor. ALLEN 1978, str. 57–8). Čini se prostijim, tipološki pravilnijim, pa stoga i verovatnijim računati sa samo tri pozicije za visoke vokale (zadnjom, centralnom, prednjom) pa datu promenu objašnjavati na opisani način, nego računati s četiri pozicije.

⁵¹ Vokalske pozicije označene su ovde polukrugovima umesto punih krugova. Time se jasnije prikazuje (ne)zaokrugljenost vokala: obla strana polukruga okreće se ka zaokrugljenom, a ravna ka nezaokrugljenom vokalu; kad na istoj poziciji imamo i zaokrugljen i nezaokrugljen vokal (kao niže, 3.2), tad oko polukruga stoje dva znaka na suprotnim stranama. – Vokali su zapisani fonetski: *u* = *ū*, *i* = *ī*; znak *u* stoji za zaokrugljeni, a znak *i* za nezaokrugljeni visoki centralni vokal. (Zvučanje tih glasova ne vredi opisivati. Najbolje je čuti zvučne zapise, do kojih je lako doći: v. npr. en.wikipedia.org/wiki/International_Phonetic_Alphabet, gde će se naći i primeri iz raznih jezika).

⁵² Npr. TRAINA 1967, str. 19, pa čak i CALABI LIMENTANI 1991, str. 128.

⁵³ Za primere v. ILS knj. 3 str. 839; naročito ILS 210. O tome i LEUMANN 1977, § 10.

3.2 Egzotični vokal *y*

Po obilatom svedočenju ranih natpisa, grčki vokal *v* prenosio se u latinski isprva kao *u*, npr. *DAlt* 166 *Surus* (= Σύρος), 416 *crupta* (κρυπτή), 652 *Pulades* (Πυλάδης), 690 *sunhodus* (σύννοδος). Da je tu posredi bio stvaran izgovor a ne samo grafijski manir,⁵⁴ dokazuje Plaut, koji se s grčkim imenima poigravao ovako: *Bacch.* 129 *non omnis aetas, Lude* (= Λυδέ), *ludo convenit*; 362 *faciet .. Crucisalum me ex Crusalo* (= ἐκ Χρυσάλου). Moguće je, uostalom, da su Latini u pretklasična vremena bili još u prilici da čuju dijalektalno grčko [u] za *v*, pre nego što je taj drevni izgovor ustuknuo pred [y] primljenim u kojni.⁵⁵ Bilo kako bilo, slučajevi kao *crupta* > ital. *grotta* šp. *gruta* itd. pokazuju da je stari način, *u* za *v*, mestimice i ustrajao.

Brkanje *ū* i monoftongizovanog *oi* [y:], svojstveno grčkom počev od helenističkog doba, obeležilo je i poneku reč prenesenu u latinski, i to još od ranih vremena, npr. *lagoena* (Plaut, zatim Ciceron i potonji) = λάγῶνος; *DAlt* 242 i 261 *Protemus* = *Prothoemus* = Πρόθοιμος = Πρόθῦμος.

Običaj da se za grčko *v* piše specijalno slovo *y* potiče, zajedno sa slovom *z* za grčko ζ [dʒ], iz prvih decenija I v. pre Hr.⁵⁶ Još ni stari Akcije, koji je poživio do iza 86. godine, nije nikad pisao *y* (kao ni *z*),⁵⁷ ali su za njegova života drugi već činili drukčije: slovo *y* se javlja u natpisu *DAlt* 304 = *ILLRP* 177 (Rim).⁵⁸ U datim okolnostima, proširenje abecede slovom *y* znak je da se autentični izgovor grčkog vokala [y] bio proširio toliko da su ga bar *litterati* uzimali kao standard.

Pošto je u isto doba ušlo u običaj i slovo *z*, može biti da je prihvatanje oba ta egzotična glasa i odgovarajućih novih slova bilo podstaknuto time što se u klasično doba javila, kao svojevrсна moda suprotna ranijim navikama, sklonost aspiraciji i aspiratama,⁵⁹ zahvaljujući kojoj se za

⁵⁴ Na manir se može pomišljati s obzirom na likovnu sličnost grčkog *γ* i latinskog *v* (uostalom, ta dva slova se svojim daljim poreklom i svode na isto).

⁵⁵ Npr. MEILLET 1933, str. 92, LEUMANN 1977, § 52.

⁵⁶ PERL 1971.

⁵⁷ O tome obaveštava Marije Viktorin *GL* 6.8.

⁵⁸ Vidi LASSÈRE 2005, str. 39. Taj natpis, izgleda, spada u grupu starijih spomenika obnovljenih u Sulino doba: v. PETKOVIĆ 2005, str. 51, fusn. 178 (s daljom literaturom).

⁵⁹ Svedočanstva: *Catul.* 84, *Cic. Or.* 160, *Quint. Inst.* 1.5.19–21.

grčko χ ϕ θ moglo najzad ustaliti *ch ph th*: na tom stupnju, pristati još samo na *y* i *z* značilo je da će celi problem adaptacije grčkih reči dobiti svoje konačno rešenje.⁶⁰

U jednom osvrtu na starije stanje, Ciceron negdašnju latinsku nesklonost imitaciji grčkih glasova, pa između ostalih i vokala [y], objašnjava, služeći se primerima iz Enija, kao nepristanak na brkanje jezika zbog prohteva latinske morfologije: imati npr. *Phryges* (= Φρύγες), s kosim padežima *Phrygum Phrygibus*, koji bi u prvom slogu zvučali grčki a dalje latinski, u Enijevo doba se činilo jednako besmislenim (*absurdum*) kao i služiti se grčkim samo za nominativ (*recto tantum casu Graece loqui*), tj. deklinirati *Phryges Brugum Brugibus*; zato je vredelo jedino ostati pri *Bruges*, bez pokušaja da se grčko ϕ i u prenesu u latinski (Cic. *Or.* 160). Drugim rečima, reprodukovanje grčkih glasova se u pretklasičnom latinskom još nije doživljavalo kao sistematska inkorporacija stranih elemenata, već samo kao izolovani slučajevi nagle, izveštačene i zato nepoželjne »promene koda«.⁶¹

Za egzotični vokal *y* nema svedočanstava o artikulacijskoj razlici inače svojstvenoj latinskim parovima dugih i kratkih vokala: ništa ne navodi na pretpostavku da se *y* izgovaralo »bleđe«, otvorenije nego *ȳ*. Vokal *y* se, dakle, ne uklapa u sistem latinskih prostih vokala i ne može se upisati u dvostruki trougao. Po sebi, *y* je visok prednji vokal, kao *i*, ali zaokrugljen.⁶² Na odgovarajućem vrhu uprošćenog, jednostrukog trougla, njegova pozicija je ova:

O grafiji *i* za grčko *v* često se govori kao o poznijoj pojavi. Međutim, ona je potvrđena već u republikanskim natpisima, npr. *DAlt* 168 *Jovi Stigio*, 404 *Sisipus*. U Pompejima, pored grafije *y*, relativno malo popularne, pisanje se masovno koleba između *u* i *i*, npr. *CIL* 4.5274 *Didumo* naspram 2319d *Didimus*.⁶³ Jedno Marcijalovo mesto, 2.60.1–2 *uxorem*

⁶⁰ Pridodata na kraj abecede, slova *y* i *z* ipak nisu nikad primana kao pravi elementi latinskog pisma. Latinski alfabet »od *a* do *š*« išao je samo do *x*, kako svedoče Cic. *N. d.* 2.93, Quint. *Inst.* 1.4.9, Suet. *Aug.* 88.

⁶¹ Za *code-switching* u latinskom v. ADAMS 2003, celo poglavlje 3; o grčkim imenima kod Enija, str. 371; tu, međutim, nema reči o malopredašnjem Ciceronovom mestu.

⁶² Na zaokrugljene prednje vokale poput [y] ili [œ] (za ovaj drugi upor. fr. *cœur* ili nem. *höchst*) ponekad se, ne sasvim pravilno, primenjuje termin *zamućeni*.

⁶³ VÄÄNÄNEN 1959, str. 32–3.

armati futuis, puer Hylle, tribuni, supplicium tantum dum puerile times, sračunato je možda na sazvučje *puer Hylle* ~ *puerile*: to bi značilo da se i iza prihvaćene grafije *y* često skrivao stvarni izgovor [i].

Kolebanje u potrazi za domaćim ekvivalentom egzotičnog [y] viđa se u mnogim jezicima i često se svodi na slične pokušaje. U srpskom, stariji način prenošenja imamo u pozajmljenicama kao *uzengija, đumruk, fruštuk* (tur. *üzengi, gümrük*, nem. *Frühstück*), a potom je prihvaćen i ustaljen tip *etida, gravira* (fr. *étude, gravure*). U latinskom, radikalnim grafijskim rešenjem *y* svakako se preporučivao napor ka oponašanju autentičnoga glasa, ali pitanje je kakve je rezultate taj napor mogao da ima van kruga znalaca grčkog.⁶⁴ Već u klasično i poklasično doba bilo je, sluti se, dosta onih koji su računali da će, ako im u izgovoru ne uspeva [y], manje grešiti sa [i] nego sa [u].⁶⁵

Bibliografija

W. S. ALLEN, *Vox Latina*, Cambridge UP 1978².

App. Pr. = Appendix Probi, в. BAEHRENS 1922.

W. A. BAEHRENS, *Sprachlicher Kommentar zur Vulgärlateinischen Appendix Probi*, Halle an der Saale 1922 (перп. Groningen 1967).

F. BIVILLE, »Existait-t-il une dipthongue *ui* en latin?«, у: J. HERMAN (ур.), *Linguistic Studies on Latin: Selected Papers from the 6th International Colloquium on Latin Linguistics*, Amsterdam–Philadelphia 1994, стр. 3–18.

J. BRÜCH, »*Au* zu *ō* und *ō* zu *au* im Latein«, *Glotta* 26 (1937/38), стр. 145–78.

T. BYNON, *Historical Linguistics*, Cambridge UP 1977.

I. CALABI LIMENTANI, *Epigrafia latina*, Bologna 1991⁴.

CIL = *Corpus inscriptionum Latinarum*.

DALt = E. DIEHL, *Altlateinische Inschriften*, Berlin 1964⁵.

GL = H. KEIL (ур.), *Grammatici Latini*, 1–7, Lipsiae 1857–70. Цитирано по тому, страници (и реду).

GRF = G. FUNAIOLI (изд.), *Grammaticae Romanae fragmenta*, I (без даљих томова), Teubner 1907. Цитирано по страници.

⁶⁴ Zna se da je verno oponašanje grčkih glasova i glasovnih sklopova bilo svojevrсна prerogativa obrazovanih ljudi. O tome, između ostalog, slikovito govori Kvintilijanova anegdota o svedoku seljaku: upitan na sudu poznaje li izvesnog Amfiona (*Amphionem*), seljak odgovara odrečno; u neverici, advokat se doseti da modifikuje pitanje, pa upita svedoka da li poznaje *Amphionem* – i seljak odmah shvata o kome je reč (Quint. *Inst.* 12.10.57; v. ADAMS 2003, str. 419).

⁶⁵ U pravu će biti STOTZ, *HLSMA* 3 VII § 61.2, kad [i] za *y* naziva »(polu)učenic« izgovorom.

Lucida intervalla 32 (2/2005)

IG = *Inscriptiones Graecae*.

IGRRP = R. CAGNAT (yp.), *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, кн. 1 и 3–4, Paris 1906–27.

ILLRP = A. DEGRASSI, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, 1–2, Firenze 1957–63.

ILS = H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae selectae*, 1–3, Berolini 1892–1916.

P. C. JACOBSEN, P. ORTH, *Materialien zu einem Lexikon der irregulären lateinischen Prosodie*, www.mgh.de/~Poetae/A-Lizenzen.html.

J.-M. LASSÈRE, *Manuel d'épigraphie romaine*, Paris 2005.

J. MAROUZEAU, *Traité de stylistique latine*, Paris 1962⁴.

G. K. MEADOWS, »Hiatus and Vocalic Quality in Classical and Vulgar Latin«, *Classical Philology* 41 (1946), стр. 226–9.

A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris 1933³.

Mon. Ancyrr. = *Monumentum Ancyranum* (изд. J. GAGÉ, *Res gestae divi Augusti*, Paris 1977³).

G. PERL, »Die Einfuhrung der griechischen Buchstaben Y und Z in das lateinische Alphabet«, *Philologus* 115 (1971), стр. 196–233.

Ž. PETKOVIĆ, *Spoljna politika Pontske kraljevine*, diss. Beograd 2005.

V. PISANI, *Grammatica latina storica e comparativa*, Torino 1962³.

C. QUESTA, *Introduzione alla metrica di Plauto*, Bologna 1967.

A. RADFORD, M. ATKINSON, D. BRITAIN, H. CLAHSSEN, A. SPENCER, *Linguistics: An Introduction*, Cambridge UP 1999.

A. L. SIHLER, *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, Oxford UP 1995.

STOTZ, *HLSMA* 3 = P. STOTZ, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, 3: *Lautlehre*, Handbuch der Altertumswissenschaft II.5.3, München 1996.

E. H. STURTEVANT, »The Pronunciation of *cui* and *huic*«, *TAPhA* 43 (1912), стр. 57–66.

A. TRAINA, *L'alfabeto e la pronunzia del latino*, Bologna 1967³.

V. VÄÄNÄNEN, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, ²Berlin 1959.

The vowels and diphthongs of Classical Latin

The author pre-publishes the initial chapters of his forthcoming book concerning Latin phonology.

Vojin Nedeljković

De vocabulis novis et mixobarbaris*

Apstrakt. U ovom ogledu o proširivanju latinskog leksikona u svrhu moderne komunikacije razmatraju se motivi, mehanizmi i sistematske posledice neologije u današnjoj latinističkoj praksi.

Ključne reči: moderni latinitet, internacionalizmi, neologizmi, bastardne kovanice.

De vocabulis novis ac praesertim de mixobarbaris, quae nobis nuper fuit disceptatio, aliquot jam dies ad vos, spectatissimi sodales, scribere mihi in animo est; sed parum penes me otii. Expectandum itaque *weekendium* erat (nisi forte *sabbatocyriacum* mavultis aut *sextoseptimam*) uti scripturae vacare possem; et sane, ne inter nos non intellegamus, necesse erit ut longior aliquanto sim. Taedione hoc epistolium magis an prolixitate laboraturum sit, »ne quis dictum sibi neget«, in incerto est.

Solet fieri ut cujuslibet linguae locutores nova sibi verba asciscant – nec tantum urgente in rebus singulis necessitate, sed et ultra. Nam in hoc ipso, ut materia verbalis renovetur paulatim, nonnihil jucundi inesse videtur. Lingua enim cum sit humanum negotium, ad naturam et ipsa conformatur humanam, cui et taedium veteris obrepere solet et spes novi, donec invicem novitatis incertae fastidio desiderioque probatae vetustatis afficiatur. Quare mihi illud Ciceronianorum nostrorum praeceptum, ne dicendi rationibus novis utamur nisi ad novas res designandas, parum providum videtur. Mortalium enim actuositas in eo consistit

* Ovaj ogled napisan je novembra 2001. za diskusiju grupu Grex Latine loquentium (www.alcuinus.net/GLL). Autori navoda u tekstu su Akihiko Watanabe (»Accius«) i Vittorio Ciarrochi (»Victorius«).

Donesen ovde (s neznatnim izmenama) kao primer žive delatnosti neolatinista na Internetu, tekst ne može ilustrovati i njenu tematsku raznovrsnost. Na samoj diskusionoj grupi GLL, koja okuplja i do četrinsto članova, svakodnevna prepiska vodi se na najrazličitije aktualne i istorijske teme; čitaoca će možda interesovati *Merulanae disputationes*, arhiva prepiske vođene u proleće 1999. o ratu oko Kosova: www.alcuinus.net/GLL/exempla/exempla.htm.

ut quamvis nota ac vulgata denuo secum reputent, tum denuo expriment, hac re coacti quod, quidquid in mundo novi apparet, veterum quoque rerum aspectum sensumque mutat.

Igitur verborum renovatio non solum externa ratione necessaria sed etiam intimae naturae congrua ac per se delectabilis est. Attamen in ea re, quae omnium linguarum communis est, mirum quantum gens a gente differat. Gallos sumamus et Italos, finitimos populos et cognatos. Gallorum lingua litteraria neologismos tam parce admittit ut a multis (nec solis Gallis) stabilissima et excultissima existimetur. Inveniuntur tamen qui eam stabilitatem malint linguae rigorem animique torporem appellare. Contra quid neologismis scatet magis quam lingua Italica? in qua voces et alienae admittuntur et novae finguntur tam alacriter ut glottologica prurigine ustos homines dixeris. Itaque habent Itali et usurpant, inter similia mille, illud *ipotizzare* (»rei existentiam concedere per hypothesim«) – quod verbum cum ceteris hominibus tum praecipue Gallis fastigium inutilitatis et intumescens animi triste symptoma videtur.

Et haec quidem inter varias linguas differentia est. Sed nec unius cujuslibet linguae omnes partes aequae attinguntur renovandi cupidine ac necessitate. Nam vestem lingua mutat promptius quam indolem. Vestem dico materiam verbalem, quae tamquam indumentum est notionum; indolem autem, structuram illam qua verbalis materia ita ordinatur regiturque ut orationem conficiat. Et mobile quidem utrumque, nec tamen aequo gradu. Nam verba et nasci et perire et recuperari cotidie solent, structura vero aut non mutatur aut non nisi tardissime; accedit quod structurae mutationes irreparabiles plerumque sunt. Ut ad Italicum recurramus exemplum, quidquid fere verborum Latinorum est, praesto est Italis ut, si quid opus sit, sumant (et fecerunt hoc saepissime); quae assumpta cum *voci dotte* nominentur, saepe tamen sermoni Italico ita accommodantur ut nihil naturalius. Contra si quis voluerit Latinam nominativi casus ab accusativo distinctionem ut commodam restituere, vel si brevitatis causa conjugationem passivam desiderarit, frustra flebit – nam »panditur ad nullas...«. His rationibus ducti philologi discrepantias structurae vehementius notare solent: hae enim sunt commotiones quae linguam penitus mutare vel, ut multi loquuntur, corrumpere valent. Certe et structurae discrepantia toleratur aliquatenus; alioqui non fieret ut singulorum locutorum consuetudines, quae ad unguem aequales esse

non possunt, unam nihilominus linguam constituerent (diasystema hoc appellatur a glottologis). Unde et illum homuncionem qui Pompejis scripsit »cum discentes suos« vitiose quidem sed Latine locutum affirmamus. Sed tamen constat, quotiens lingua in aliam linguam transisse dicatur, id de structura intellegi; rursus, si quid majus de structura mutetur, viam aperiri ad irrevocabilem ipsius linguae mutationem. Haec igitur quaestio erit: in materia verbali renovanda quid sit quod structuram linguae mutet, quid minus.

Tres omnino fontes sunt unde ad novas res significandas vocabula hauriuntur.

Metaphora prima est, qua contingit ut in novos usus vocabula vetera conferantur. Haec cum nulla omnino fingat vocabula, nullius umquam aures offendere solet. Adde quod ea metaphorae natura est ut habeat vim imaginativam non mediocrem; unde verbis pristinis datur ut tamquam novis refulgeant coloribus, et tota fere oratio fit ornatior vegetiorque. Ne careamus exemplo, mihi semper placuit illa festiva ratio qua inventa sunt Anglica nomina rerum ad computatra promiscue pertinentium. Optime sane de genere humano meruerunt Americani quod et *mouse* et *window* et *folder* et *surf* et *cut* et *paste* et alias permultas voces rei computatoriae per metaphoram assignarunt, potius quam inaudita vocabula fingerent. (Sic et de Latinitate bene meruit nescioquis hujus gregis sodalis, qui olim cum nobis absurda quaedam neque ulli jucunda epistolia afferrentur, gregem *saginari* dixit.) Ceterum non solum efficacissima sed etiam usitatissima omnium ratio novas res nominandi metaphora est. At ne haec quidem sine incommodo est. Nam rerum multitudo paucitate verborum sic solum describi potest, si singulae voces in multiplices cogantur significationes; quod si fiat crebrius, sermo nobis vagus, cogitationibus impar ac velut puerilis evadat – ne dicam de metaphoris minus jucundis ac prope insulsis, quae linguam deturpant non ornant: cujus generis est illud Germanicum *Augenbutter*, quo lipporum oculorum excrementa significantur.

Sequitur verborum inter linguas mutuatio, qua ad vocabulorum inopiam si qua fuerit resarciendam alienae quoque opes praesto sunt. Haec non solum commoda admodum est, sed etiam fidei et auctoritatis nescioquid prae se fert. Quotiens enim *vodkam* aut *tequillam* vel *ouzo* nominari audimus, nonne et sapes velut praesentes percipimus? Quae felicis-

sima rerum perceptio pereat omnino si alia in horum locum nomina substitueris. (Certe equidem potionibus illis diffidam nisi suo nomine appellentur!) Sed quod in exoticis commodum, id ipsum durum in ceteris universis. In vocabulis enim peregre acceptis id imprimis optandum, ut sint indigenis quam simillima; quae similitudo in eo praecipue constat ut declinationi ne repugnent, tum deinde ne ex phonetica parte duriora sint. Rem ficto exemplo illustrabo. Si quis vocabulum Anglicum q.e. *space shuttle* inter Latina velit asciscere, poterit profecto illud *space* sine ambiguitate omittere; tum, ut declinationi provideat, *shuttlium* (unde *shuttlii*, *shuttlio*) malet fortasse dicere quam *shuttle* indeclinabiliter. At sonitus asperitati nullum remedium: manebit non solum scribentibus et legentibus tam incommoda inter scripturam et vocem discrepantia, sed et audientes vexabit illud *sh* vix tolerabile, tum etiam *tl*, quo nihil Latinis auribus alienius. Certe possumus id quoque imaginari ut ex *shuttle* fiat *sattulum* – nam ita fere pristinis temporibus aliena accommodabantur vocabula, nullo authenticitatis respectu. Sed idem nostro saeculo absurdum. Nemini *sattulum* placebit, quoniam neque vocabulum satis exprimit Anglicum, et tanta obscuritate est ut nullam aut originis suae aut significationis rationem reddere possit. Saepe sane in vocabulis mutuandis nimis alta cupere videmur: nam tractabile simul et exoticum dum optamus, in diversas partes trahitur animus.

Venio nunc ad verborum derivationem et compositionem. Quaecumque in prioribus incommoda vidimus, hinc maxime absunt. In his enim nihil vagi, nihil absoni esse solet; certa omnia et provisiva; unde vocabula tam perlucida evadunt ut primo quoque aspectu perspiciantur ac statim intellegantur. Nam cum *calectio* aut *manutergium* aut *multiloquentia* quamvis ignaro nominatur, quid opus est lexico? Et tamen inest in ea ipsa securitate, si nimium increbrescat, lentum quiddam et molestum et quod orationem aridam efficiat. Quo pacto? Quia quaecumque nomina ex aliis intelleguntur, parum proprietatis habent. Quinimmo nomen vere non est nisi illud quod suam servet obscuritatem – quam »signorum arbitrarieratem« vocant glottologi. Accedit quod composita praesertim verba, cum satis versatilia esse soleant quoad syntaxim, tamen circumlocutioni simillima saepe sunt. Quid enim interest inter *veriloquium* et *sermonem verum* vel *veri observantiam*, nisi quod illud dictum arrogantius? (Non dico de *veriloquio* Ciceroniano, quod accipitur »etymologia«, sed de

ejusdem verbi usu posteriore.) Ceterum ne in hac quidem re ullus inter gentes consensus est. Unde et Marcus Twain compositionem Germanicam his verbis increpat:

Freundschaftsbezeugungen seems to be 'friendshipdemonstrations,' which is only a foolish and clumsy way of saying 'demonstrations of friendship.'
Unabhängigkeitserklärungen seems to be 'independencedeclarations,' which is no improvement upon 'declarations of independence,' as far as I can see.
Generalstaatsverordnetenversammlungen seems to be 'generalstatesrepresentatives-meetings,' as nearly as I can get at it – mere rhythmical, gushy euphuism for 'meeting of the legislature,' I judge. We used to have a good deal of this sort of crime in our literature, but it has gone out now.

Sed quod absurdum Anglophono, idem Germano utile ac necessarium.

Jam igitur videamus harum omnium rerum quo quaeque effectu sit in structura linguae aut servanda aut mutanda.

Metaphoris nihil fere cum structura. Neque enim fit nisi rarissime ut verborum significatio eorundem formam afficiat. Cum dico rarissime, venit in mentem insignis ille casus quo Anglophoni, postquam rem illam cujus imago sagittae similis huc illuc trusitatur per monitorium *mouse* appellarunt, etiamnunc, ni fallor, haesitant utrum tandem plurali numero dicendum sit, *mice* an *mouses*.

Contra cum vocibus peregre acceptis contentio et quasi litigatio perpetua esse solet, nec mirum: nam quod altera lingua genuit, id alteram non turbare non potest nisi casu felici ac fortuito. Jure igitur distinguunt Germani inter mutationes feliciores, quae *Lehnwörter*, et ceteras, quas *Fremdwörter* appellant.

Verborum postremo derivatione nihil facilius; et tamen, si propius inspexeris, nihil fallacius. Nam quid agas cum *probatio* actionem, *conjuratio* actionem perfectam ac rem inde effectam (nexum scilicet qui inter conjuratos est), *cenatio* locum, *natio* et *vexillatio* hominum coetus significant? Etenim suffixa quidquid valent, non per se valent, sed totam vim sumunt a dictionibus quibus continentur; hae autem, ut semel natae sunt, suam quaeque vitam vivunt, suo jure significationes novas suscipiunt, veteres aut servant aut repudiant.

Non igitur aeneam cervicem habet ea structurae pars qua derivationes reguntur, sed diuturno usu diffluit et solvitur; et, quemadmodum vinispiritus alacritatem primum, tum crapulam gignit, sic verborum

derivationes structuram linguae primum corroborare videntur (immo et corroborant – nam regulam etiam atque etiam confirmant), postea tamen derivata, dum in usu sunt, ipsam unde geniti sunt structuram rimantur paulatim atque effringunt.

Quare adhibenda est in derivandis componendisque vocabulis quam maxima cautio. Quae enim nova finguntur, etiam si bene finguntur, linguam vexant aliquantulum, et si nimis multa sunt, enecant.

Jam igitur apparet quid in mixobarbaris sit vitii. Haec cum ex alieno et domestico componantur (ut *automobile*) aut e domestico per alienum derivantur (ut *terrorista*), exotismum tarditati ac molestiae maritant infelicitate prope singulari.

Sed antequam in mixobarbara praesentia merito invehamur, videndum est ne quam dictionem immerito huc adnumeremus. Nam scripsit Accius noster sic:

Plautus ille ut multa alia praeteream ausus est fingere verbum quod est
subparasitor, -ari.

At enim per derivationem domesticam non fiunt mixobarbara. Ergo vitii nihil est in Plautino *subparasitari*: voce enim q.e. *parasitus* recepta, licet inde alias voces linguae Latinae ratione derivare. (Item *episcopatus* nihilo deterius est quam *pontificatus*, postquam *episcopus* vox Latina facta est.) Contra si quis velit pro eo q.e. *parasitari* dicere *parafrumentari*, ridendumne an lacrimandum sit, ipsi videte: mihi placet utrumque.

Ad summam, quisquis mixobarbarorum naturam cognoscere vult, duo vel tria nova fingat, et ipse se delirare sentiet – nisi forte Anglophonus sit. Nam in vocibus mixobarbaris quid sit vitii, hoc aliquanto minus apparet hominibus quorum patrius sermo Anglicus est. Anglica enim lingua adeo mixtae originis adeoque versatilis est ut variis ex fontibus hausta elementa amet consociare; unde plurima sibi verba finxit instar horum: *drinkable, rewrite, teleshop*, in quibus Saxonica cum Latinis Graecisque sine reprehensione coaluerunt. At ceteris linguis vocabula mixtae originis tum solum tolerabilia esse solent cum nihil ibi inest sui peculii. Ea est causa cur Germanice possis aut *Fernsehen* dicere aut *Television*, non **Teleshen* neque **Fernvision*; et cum dicatur *Terrorist* et *Zivilist*, **Fahrist* tamen et **Ansagist* nemo dicet. Ceterum ne ipsis quidem Anglophonis hujusmodi scrupulus omnino alienus est: itaque *writer* dicere solent, non **writor*, et *dumbness* non **dumbity*.

Haec quoque Accius:

Cryptoporticus Plinius Iunior non erubuit in epistulis suis scribere.

Tenes me: nam leguntur etiam apud auctores mixobarbara nonnulla. At si volumus verum scire, quicumque mixobarbara hodie defendunt, non ideo hoc faciunt quod velint Romanos imitari. Nostra enim aetate haec mihi praecipua causa videtur cur tam multa mixobarbara a Latine loquentibus necessaria putantur: ne ab usu linguarum modernarum longius absit lingua Latina. At videte inter ipsas linguas modernas quid accidat – immo quid non accidat. Num quis audet, communis intellectus causa, Italis edicere ne illam vocem q.e. *morbido* intellegant »molle«, quando ceterae gentes intellegunt »morbo affectum«? ne dicant *autista*, quia ceteri non »aurigam« accipiant sed »quodam mentis vitio laborantem hominem«? ne suum *paragone* usurpare perseverent, cum nullus sit linguae Italicae tiro quin aliquando finxerit *comparazione* pro *paragone*? Num quis porro Anglis hominibus arrogantiam imputat quod verba *concrete* et *eventual* non eodem modo accipiunt ac ceterae gentes? Liceat ergo et Latinis suo more loqui et praeter ceteros. *Terrorismum* paene omnes habent, nos *tromocratiam*: quid tum? Quam ceteri pietatem non debent, nos debemus, et quod ceteris in Latinitatem licet, nobis non licet.

Haec autem Victorius:

Si talia verba sunt reicienda, quibus vocibus locutionibusve uti debeamus? Si de *nazistis* vel *communists* ex. gr. loqui velim, sitne mihi scribendum: »de hominibus doctrinae faventibus, cuius Adolfus Hitler fuit dux«? Et de *communists* forsitan scribere debeam: »de hominibus qui volunt omnium bonorum aequationem«, et huic sententiae nonne melius esset si adderem: »ad mundum meliorem reddendum« vel aliquid simile? [...] Quare facere non possum quin de illis gregalibus nostris potissimum cogitem, quorum sermo patrius est lingua Angloamericana, quae etiam brevitatis gratia – sicut linguarum periti adfirmant – maxime hodie vulgatur. Nonne illi ridebunt primi si quis, potius quam *communista*, *rationalista*, *nazista* et similia, eis potius locutionibus usus sit, quarum supra quaedam exempla attuli?

Equidem censeo nihil non licere: transferamus, mutuemur, componamus, derivemus, dummodo ne hanc linguam, ne ipsi nos deridiculo habeamus. Totam sibi *nazistarum* et *rationalistarum* catervam quamvis intolerabilem asciscere, hoc neque acquirere neque mutuari est, sed vere »*subparasitari*«. Ut vero cavere sciamus, quippe quibus Latinus sermo patrius non sit, imitandus interdum est sensus ille quem Graeci ad hunc

diem servaverunt. Quid est enim quod Graecis auribus *terrorismus* et *televisio* et *automobile* aut intolerabilia aut omnino nulla sunt? Quia nihil significare videntur – quasi »*blablamentum*« et »*longinquam blablacionem*« et »*sui blablabile*« dixeris. Sic nobis quoque sentiendum, ut nostra cum alienis ne confundamus; et imprimis cavendum est ne quid alieni suffigatur radicibus Latinis.

Aliquid denique dicendum est de opinione quadam, quae cum verisimillima videatur, longe tamen abest a vero: linguam Latinam, cum similis quodammodo sit illis quibus ipsa materiam praebuerit, ab his pleraque mutuari posse. Certe aliquid potest, sed non multa. Materiae enim quidquid mutuamur, ex aliena structura sumimus in Latinam translaturi; structuras autem si respicias, tota illa jacet similitudo. Quare diffidendum aut certe cavendum nobis est quotienscumque vulgata rerum vocabula mutuamur a modernis. Talia enim, etsi ex fonte hausta sunt Latino, tamen non cura sui sed incuria alieni compingi solent; siquidem in linguis modernis Latinae et Graecae voces, dum materiae locum obtinent, tamquam »*res nullius*« tractantur. Graecam potius linguam, si possumus, imitemur, quae sua vestimenta aliis commodata rursus non recipit nisi lota sint ab itinere; et si quid mutuari opus fuerit, a Graecis mutuemur: hi enim soli sunt qui Latina satis pauca admiserint ut nobis non nostra depravata reddere sed sua emendata commodare possint.

New and Bastard Words

The author discusses the possibilities of lexical innovation in Modern Latin and reviews some of the actual practices in that field.

Dragana Dimitrijević

Izveštaj o međunarodnom projektu *Contextualizing Classics*

Međunarodni projekat *Contextualizing Classics* (2005–2008) posvećen je unapređivanju nastave klasičnih jezika i antičke civilizacije u savremenom kulturnom i društvenom kontekstu, kao i promovisanju klasičnih nauka kao naučne oblasti, koja ima suštinski multidisciplinarni karakter. Fakultet za klasičnu i moderne filologije Univerziteta Sv. Kliment Ohridski u Sofiji je organizator i koordinator ovog projekta, a Fond za otvoreno društvo njegov glavni finansijer. Osnovni ciljevi ovog RESET (Regional Seminar for Excellence in Teaching) projekta su: uspostavljanje i negovanje saradnje naučnika iz Istočne i Zapadne Evrope radi razmene ideja u vezi sa istraživačkim i pedagoškim radom, kao i radi realizacije zajedničkih projekata, sagledavanje trenutne uloge i položaja klasičnih nauka u različitim obrazovnim i naučnim institucijama, te iznalaženje načina da klasične nauke budu prisutnije u društvu.

U ovom projektu učestvuje tridesetak mladih naučnika sa predavačkim iskustvom iz Jugoistočne i Istočne Evrope, kao i desetak istaknutih naučnika iz Jugoistočne i Zapadne Evrope, koji međusobno saraduju u raznim projektnim aktivnostima (godišnje dvonedeljne letnje škole, naučni skupovi, zajednički projekti i dr.). Teme, kojima su posvećeni svi programi u okviru ovog projekta, podeljene su u tri tematske celine: *Classics at the Dawn of a New Millenium* (Klasične nauke na početku novog milenijuma), *The Post-Gutenberg Age and Classical Literature* (Post-Gutenbergovo doba i antička književnost), *Politics of Community and Politics of Self* (Politika zajednice i politika pojedinca).

Na prvoj (12–25. septembar 2005, Sofija, Gjolečica) i na drugoj letnjoj školi (28. avgust–10. septembar 2006, Sofija, Kiten) učestvovalo je tridesetak mladih naučnika iz Bugarske, Rusije, Ukrajine, Gruzije, Rumunije, Moldavije, Makedonije, Hrvatske i Srbije. Zanimljiva predavanja, plodne diskusije, razmena ideja doprineli su tome da se učesnici podele u radne grupe, koje su osmislile i započele sledeće projekte: *The Digital Classics*,

Lucida intervalla 32 (2/2005)

On-Line Journal of Eastern and South-Eastern European Classicists, History of the Commentary and the Dialogue, Teaching Ancient Rhetoric, Religions of Ancient Greece and Rome, Ancient Greek in Tables and Schemata, Ancient Greek Textbook for Archaeologists and Historians, A&E Techniques in Higher Education, The Tradition of Ancient Greek Tragedy, Lex Visigothorum: Translation and Interdisciplinary Commentary on the Late Antique and Early Medieval Legal Texts, Roman Daily Life in Cicero's time.

Sledeća letnja škola, na kojoj bi trebalo da budu prezentovani rezultati radnih grupa, planirana je za kraj avgusta 2007. godine.

Sadržaj sveske 32 (2/2005)

SANDRA ŠĆEPANOVIĆ Realnost realnih pogodbenih rečenica u grčkom: istorijat problema, primeri, moguća rešenja	5
NOEL PUTNIK Pseudo-Ksenofontov <i>Ustav atinski</i> i problemi njegove interpretacije	24
VOJIN NEDELJKOVIĆ Klasični latinski vokali i diftonzi: sistematizacija i svedočanstva	54
VOJIN NEDELJKOVIĆ De vocabulis novis et mixobarbaris	71
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Izveštaj o međunarodnom projektu <i>Contextualizing Classics</i>	79